

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

**UTJECAJ RAZVODA BRAKA NA FUNKCIONIRANJE DJECE U ŠKOLSKOM
KONTEKSTU**

Završni magistarski rad

Student:

Alma Šuvalija

Mentor:

doc.dr. Amela Dautbegović

Sarajevo, 2020. godine

Zahvalnica

Prije svega, veliku zahvalnost dugujem mentoru svog master rada, doc.dr. Ameli Dautbegović. Želim da joj se zahvalim na svim savjetima, sugestijama, ukazanom povjerenju i spremnosti na zajednički rad. Bila mi je izuzetna čast i privilegija imati vas za saradnika i saputnika koji je pun razumijevanja i ohrabrenja. Također, željela bih da izrazim veliku zahvalnost svojim najbližima, tati Nihadu i mami Sabini, sestri Azri i bratu Omaru koji su bili i ostali moja bezuvjetna podrška i najsigurnija luka tokom svih ovih godina. Hvala i mojim divnim prijateljima što su me bodrili da razmišljam široko i gledam daleko. Vi činite moj uspjeh potpunim, i hvala vam što ste uvijek tu uz mene i za mene.

Na kraju, željela bih da izrazim veliku ljubav i zahvalnost mom malom princu, malom dječaku Hamzi koji mi je bio najveća inspiracija i osmijeh tokom cjelokupnog procesa izrade ovog rada.

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. OBITELJ	3
3. ŠTA JE RAZVOD I KAKO DO NJEGA DOLAZI?.....	6
3. 1. Tipologije razvoda.....	7
3.1.1. Rizični faktori za razvod	8
3.1.2. Zaštitni faktori koji smanjuju negativne ishode razvoda	9
5. RAZLIČITI ASPEKTI PRILAGODBE DJETETA U ŠKOLSKOM KONTEKSTU TOKOM I NAKON RAZVODA BRAKA RODITELJA.....	16
5.1. Akademska prilagodba	17
5.1.2 Faktori vezani uz obitelj	24
8. ULOGA ŠKOLE U PROCESU PRILAGODBE DJETETA NAKON RAZVODA BRAKA RODITELJA- PREVENTIVNE AKTIVNOSTI I INTERVENCIJA	36
9. ZAKLJUČAK.....	42
10. LITERATURA	43

UTJECAJ RAZVODA BRAKA NA FUNKCIONIRANJE DJECE U ŠKOLSKOM KONTEKSTU

Alma Šuvalija

SAŽETAK

Obitelj predstavlja jednu od najdugovječnijih institucija koja ukoliko je zdrava i funkcionalna pruža sigurnost, ljubav, podršku i osnovu za zdrav i normalan razvoj djece. Roditeljska uloga u životu djeteta ima poseban značaj za njegov razvoj, socijalnu kompetentnost, emocionalnu sigurnost i intelektualno postignuće, te za njegovu senzitivnost naspram vlastite djece (Rosić, 2002). Statistički podaci ukazuju na sve veću stopu razvoda braka širom svijeta, a posljedice koje ostavlja na djecu su tema sve većeg broja istraživanja. Ovaj rad koncipiran je s ciljem sistematizacije dosadašnjih saznanja o vrlo važnoj podjednako uključenosti roditelja u dječji razvoj, neovisno o tome da li je riječ o partnerima koji su još uvijek u braku ili ne.

Također, u radu se ističe značajnost uloge koju škola ima u procesu usvajanja školskih i socijalnih normi, te prilagodbi djeteta na novonastalu situaciju kao što je razvod roditelja. Ona, uz obitelj, predstavlja važno mjesto u procesu odgoja i razvoja u zdravu i zrelu ličnost, te okruženje u kojem djeca, roditelji i nastavnici usvajaju brojna socijalna iskustva. Svakodnevica djece razvedenih roditelja nerijetko je obilježena lošim odnosima među bivšim partnerima (roditeljima) koji su praćeni svađama, zapostavljanjima što se često može manifestovati u obliku neprimjerenih ponašanja u školskom kontekstu, nižim školskim postignućem, socijalno neprihvatljivim odnosima sa vršnjacima i sl. Zbog toga, ključnu ulogu u prilagodbi djeteta ima kompetentno školsko osoblje koje bi trebalo prepoznati potencijalne rizike u obitelji s ciljem ostvarenja i produbljivanja saradnje sa roditeljima kako bi se formiralo toplo i sigurno obiteljsko ozračje za dijete, čak i nakon rastave roditelja.

U radu se prvenstveno govori o vrlo važnoj cjeloživotnoj ulozi obitelji, temeljnim odrednicama razvoda i njegove podjele, zatim se prelazi na razmatranje uobičajenih dječjih reakcija na razvod, zaštitne i faktore rizika, te ulogu obrazovnog konteksta u procesu prilagodbe na novonastalu situaciju.

Ključne riječi : razvod, obitelj, škola, prilagodba, podrška

1. UVOD

Obitelj predstavlja temeljnu socijalnu instituciju koja je od krucijalnog značaja za sudbinu cijelog društva, a koja oblikuje i utiče na sudbinu svakog pojedinca. Pojedinci različito definiraju pojam obitelji s obzirom na vlastita iskustva i uvjerenja. Stalna porodična dinamika čini obitelj zajednicom koja se neprestano mijenja. Nažalost, zbog ubrzanog načina života ljudi sve manje vremena provode sa svojim obiteljima, manje komuniciraju, te se manje međusobno razumiju što u konačnici može rezultirati razvodom. Razvod braka je jedno od čestih iskustava ljudi. On je vrlo stresan životni događaj koji najčešće može dovesti do različitih emocionalnih reakcija, a reakcije na razvod braka posebno su izražene kod djece. Istraživanja su pokazala da je kod djece razvod braka roditelja drugi najpotresniji životni događaj nakon smrti roditelja (Bujišić, 2005).

Razlike u prilagodbi djece na razvod braka su velike. Dok većina djece može uspješno savladati to krizno razdoblje, postoje i djeca koja prolaze kroz veće emocionalne krize i teškoće, puno veće od same tuge i uznemirenosti. Zdrava i funkcionalna obitelj koja potiče rast i razvoj djeteta u ranom razvoju i školskoj dobi je vrlo važna za djetetovu prilagodbu budući da dijete u njoj stiče osjećaj odgovornosti i sigurnosti, dok školsko okruženje omogućava djetetu da razvije zdrave vještine i navike, te da stekne potrebna znanja koja će mu olakšati razvoj kako u djetinjstvu, tako i u odrasloj dobi. Stres koji nastaje uslijed razvoda doživljavaju svi članovi obitelji, a posljedice koje ostavlja naročito snose djeca. Te posljedice se nerijetko odražavaju u školskom kontekstu, a tiču se i temeljnih životnih odrednica, kao što su zajedništvo, ljubav, sigurnost, te poimanje ustanove braka u budućnosti (Aračić, 2016).

Kod djece razvedenih roditelja, prilagodba školskom kontekstu je otežana u odnosu na djecu koja dolaze iz cjelovitih obitelji. Istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju slabije rezultate na mjerama školskog postignuća, uspjeha, ponašanja, psihološke prilagodbe, društvene kompetentnosti i samopoštovanja (Amato i Keith, 1991, prema Amato, 2000). Također, razvod braka može uticati na djetetovo izražavanje i prepoznavanje emocija, tačnije na njegov emocionalni razvoj. Istraživanja govore o uobičajnim emocionalnim reakcijama kod djece nakon razvoda braka kao što su strah od napuštanja, osjećaj tuge, snuždenost, briga za roditelje, osjećaj usamljenosti i odbačenosti, bijes, agresija i sukob lojalnosti (Wallerstein i Kelly, 1980). Nadalje, različiti autori ističu da razvod braka ima dugoročne i kratkoročne negativne efekte na socijalne odnose koje djeca imaju sa vršnjacima u školi, ali i sa drugim ljudima u okolini koja ga okružuje. Kada se roditelji rastanu, dijete vrlo često traži podršku od

svojih prijatelja u školi, ali i nastavnika kako bi na taj način potaknuo svoj kognitivni i socijalni razvoj (Berndt, 1989; Brajša-Žganec i sur., 2000; Hartrup, 1989; van Aken i Asendorpf, 1997; prema Brajša-Žganec, 2003). Kvalitetan odnos sa vršnjacima u školskom okruženju doprinosi djetetovoj socijalnoj kompetenciji, prosocijalnim ponašanjima i manjim obrascima agresivnog ponašanja (Gurlanik i sur., 1996; Howes i sur., 1994; prema Brajša-Žganec, 2003).

Razumijevanje prilagodbe djece školskom kontekstu tokom i nakon razvoda braka je u fokusu ovog rada. U njemu će se nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja, osvrćući se na rezultate istraživanja koja su već sprovedena o dječjoj prilagodbi na razvod roditelja, sa naglaskom na školski kontekst:

1. Koje su najčešće reakcije djece tokom i nakon procesa razvoda braka roditelja?
2. Kako razvod utiče na različite aspekte prilagodbe djeteta u školskom kontekstu (akademska, osobno-emocionalna i socijalna prilagodba) ?
3. Uloga škole (stručnog i nastavnog osoblja) u procesu prilagodbe djeteta nakon razvoda?

2. OBITELJ

Kada se govori o obitelji, najčešće se misli na zajednicu koju čine biološki otac i majka uz jedno, dvoje ili više djece. Prvi socijalni kontakt između djeteta i vanjskog svijeta je obitelj. Ona djetetu pruža sve dobrobiti za preživljavanje, a pored toga mu je i izvor podrške, brige i ljubavi. Sve važne događaje i etape u životu pojedinac obilježava s članovima svoje obitelji, a tokom kriznih razdoblja upravo ona ima glavnu ulogu u preživljavanju osobe (Wagner-Jakab, 2008). Obitelj igra ključnu ulogu u razvoju djeteta jer ono u obiteljskom kontekstu stiče prva znanja, iskustva i vještine.

Kako navodi Zloković (2002), roditeljski uticaj je veći što je djetetova dob mlađa. U najranijoj dječjoj dobi prvi kontakt sa socijalizacijom su upravo roditelji i taj kontakt uslovljava kakva će biti djetetova percepcija važnosti i razvoja potrebe za komunikacijom sa vršnjacima što je iznimno važno za školski kontekst. Mnoga istraživanja pokazuju da od kvalitete odnosa unutar obitelji ovisi djetetov dalji razvoj, napredovanje, slika koju će imati o sebi, te kontrola emocija. Budući na važnost koju obitelj ima u životu svakog pojedinca, vrlo je važna komunikacija među članovima unutar nje i način na koji postupaju jedni prema drugima. Janković (1995) ističe važnost komunikacije članova obitelji koja je neopodna za sam njen opstanak. Obitelj je kroz historiju, krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog stoljeća doživjela velike promjene u svojoj strukturi (Puljiz, 1995). To je narušilo ravnotežu u njenom funkcioniranju, pa je ona danas značajno osiromašena što je često dovodi u centar pažnje naučnika i stručnjaka. Postoje brojne definicije o tome šta je to obitelj koju čovjek definira na temelju vlastitih životnih uvjerenja i iskustava. Autori navode da obitelj predstavlja skupinu ljudi koji su izravno povezani srodničkim vezama, u kojoj odrasli članovi preuzimaju odgovornost za djecu (Ozkalp, 2003; prema Usakli, 2013). Pored obitelji koju čine biološki roditelji i njihova djeca, postoje i obitelji koje nastaju kao posljedice smrti, razvoda braka ili kao posljedice vlastih odluka. Takve obitelji su posvojiteljske obitelji, jednoroditeljske, rekonstruisane, udomiteljske, višegeneracijske i kalendarske u kojima dijete živi jedan dio godine s jednim, a drugi dio godine s drugim roditeljem i sl (Maleš i Kušević, 2011).

Često se postavlja pitanje da li ljudi žele da imaju djecu kako bi zadovoljili vlastite želje, ili kako bi ispunili zadane društvene norme. Prema Čudina-Obradović (2006), u većini ljudskih društava tradicionalne su vrijednosti vezane za djecu: djeca su poželjan i vrijedan cilj, a imati djecu društvena je norma za odrasle pojedince, imati više od jednog djeteta poželjno je i hvale

vrijedno u mnogim društvima, no imati više od troje djece ne smatra se pozitivnim, nego pomalo neodgovornim. Odluka dvije osobe o tome da imaju dijete je vrlo složena, ali i teška jer mijenja život iz korijena. Kada se partneri odluče na taj korak i dobiju dijete, ono postaje ravnopravan član te zajednice i sve odluke koje se donose u okviru porodice odnose se i na njega (Maleš, 1993). Njegovim rođenjem mijenjaju se odnosi između partnera, kao i njihov stav i odnos prema okruženju. Sama briga za dijete iziskuje dosta vremena i posvećenosti, a u današnjici i ekonomskih resursa. Na obitelj najviše djeluju ekonomski uvjeti zbog čega se parovi najčešće odlučuju na život u zajednici. Nekada oni svojevolumno biraju život u zajednici, ali najčešće to biva uvjetovano ekonomskim uvjetima i drugim faktorima koji ih prisiljavaju na život sa roditeljima. Opadanje životnog standarda može imati brojne implikacije za životne uvjete partnera, mogućnost njihovog obrazovanja i edukacije, pojavu stresa i druge faktore koji su važni za dobrobit roditelja i djece (Lamb i sur., 1997). Međutim, obitelj koju čine majka, otac i dijete je primarna obitelj i ona se gradi na zaljubljanju, ljubavi, predanosti partnera jedno drugom, volji, snazi i slično (Juul, 2008). U tome se ogleda važnost samostalnih odluka i jednog i drugog da shvate da je biti roditelj mnogo više od same želje za istim, te koliku odgovornost trebaju preuzeti za vlastiti život, život partnera i zajedničkog djeteta. Odgovornost je u ovom slučaju ključna stvar jer ona iziskuje stalno ulaganje mentalne energije, bez prekidanja. Posao koji roditelji obavljaju je neophodan za funkcioniranje cijele obitelji, i oni za njega imaju veliku odgovornost. Slično tome, posao se odražava na obitelj, a i roditelji i djeca ga doživljaju kao opterećenje iz kojeg proizilazi napetost i stres, a ne nešto što zadovoljava njihove temeljne potrebe i kvalitetu života općenito. Autori ukazuju da stres i stalna napetost uzrokovana poslom i ekonomskim problemima može smanjiti sposobnost roditelja za rješavanje problema, te dovesti do psihičkih problema i neslaganja, što se negativno odražava na roditeljske odgojne postupke i socio-emocionalni razvoj djeteta (Eamon, 2001), a što je dobilo potvrdu u mogim istraživanjima (npr. Linver i sur., 2002; Raver i sur., 2007).

Pored toga, veoma su bitne i uloge svakog člana porodice. Kroz historiju, uloga roditelja se značajno izmijenila (Maleš, 2012). Tradicionalna podjela prema kojoj je žena zadužena za kućanstvo i odgoj djece, a otac za osiguravanje materijalnih dobara više ne postoji. Danas je više prisutan egalitaristički model obiteljskih odnosa prema kojem su uloge roditelja ravnopravne s obzirom na spol, a razlikuju se prema stručnosti i interesima. I otac i majka su podjednako zaduženi za brigu o djetetu i njegov odgoj (Maleš i Kušević, 2011). Novi egalitaristički model koji nalaže podjelu odgovornosti i brige za dijete pridonosi boljoj kvaliteti bračnog života i odnosa u porodici općenito, jer smanjuje moguće nezadovoljstvo i sukob

između partnera koji proizilazi iz majčinskog osjećaja preopterećenosti. Očevi, sa druge strane, to mogu doživjeti kao nerazumijevanje partnera za njegovo sudjelovanje i doprinos odgoju djeteta jer partnerica to ne doživljava kao pomoć. Prema Juulu (1995) najvažniji faktori od kojih ovisi kvaliteta odnosa unutar obitelji su:

- ličnost i životno iskustvo partnera
- uzajaman odnos među partnerima
- pogledi koje imaju na život
- način i sposobnost suočavanja sa kriznim i stresnim situacijama

3. ŠTA JE RAZVOD I KAKO DO NJEGA DOLAZI?

„Kada je zbroj tuge i jada daleko veći od malobrojnih trenutaka zadovoljstva, održavanje veze s moralne se strane ne može više opravdavati., (Lüpkes, 2010, str.18).

Mnoge obitelji ne zadovoljavaju navedene faktore koji su ključni za njeno zdravo funkcionisanje, a odnosi unutar njih su značajno narušeni. Tome najviše pridonosi nemogućnost adekvatnog rješavanja problema koji se pojavljuju unutar nje, što često može rezultirati rastavom braka koja najviše djeluje na djetetov rast i razvoj, njegov uspjeh u školi i napredovanje u budućnosti.

Danas se sve više partnera odlučuje na samostalan život jedno bez drugog, te donose odluku da ne mogu nastaviti zajednički život. (Cherlin, 2009; prema Cui i sur., 2010) navodi da svaki drugi brak danas završi razvodom. On je utvrdio da se u SAD-u broj razvoda počeo povećavati sredinom 19 stoljeća i neprekidno je rastao sve do 1980-ih godina, unatoč tome što su mnogi autori smatrali da se pojavio tek nedavno. Podaci Eurostata (2012; prema Amato, 2012) pokazuju da u Europi taj rast postoji od 1960. do 2010. godine. Te promjene u Europi se objašnjavaju društvenim promjenama koje su se desile u ljudskoj povijesti. Amato (2012) govori da je ravnopravnost spolova kao posljedica zapošljavanja i zarađivanja žena jedan od razloga, te navodi i pojavu individualizma i sekularizaciju društva kao uzročnika. Kada je u pitanju Balkan, Hrvatska ima najnižu stopu razvoda. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (2014) u Hrvatskoj je 2012-te godine od hiljade sklopljenih brakova razvedeno 278. 60% tih brakova se odnosilo na one sa djecom, a u 83% slučajeva djeca su nakon razvoda pripala majci. Zavod za statistiku u Bosni i Hercegovini pokazuje da se stope razvoda znatno povećavaju svake godine. Tako je u 2017. godini razveden 1.961 par što je 9,13 % više u odnosu na 2016. godinu.

Odluka o rastavi je vrlo kompleksna i na nju utiče mnoštvo faktora, uključujući: svađe, preljub, oskudnu komunikaciju među supružnicima, nedostatak želje za kompromisom, balansiranje radnih i obiteljskih obaveza i sl. Kako navode Mihalj i Štifter (2016) glavni uzročnici rastave braka su: problemi u komunikaciji, emocionalno razilaženje i udaljavanje partnera, nedovoljna emocionalna podrška i poštovanje, neusklađenost ciljeva, nasilje među partnerima, oskudna instrumentalna podrška, roditeljstvo, nevjerstvo i psihički (emocionalni) problemi. Ovi autori posebno naglašavaju da među svim navedenim uzrocima, prva četiri uzročnika najviše pridonose rastavi partnera. Prema statističkim podacima, žene kao razlog

rastave braka najčešće navode nedovoljnu instrumentalnu podršku od partnera, nasilje i psihičke probleme. Pored toga, istraživanje nije pokazalo da muškarci ne navode više od žena niti jedan od navedenih uzročnika rastave braka (Štifter i Mihalj, 2016). Također, prema autorima Beyer i Winchester (2006) razvod nije ništa drugo do shvatanje i prihvatanje da zajednički život dva partnera više jednostavno ne funkcionira, jer je moguće da jedan od supružnika ima probleme koje ne želi da dijeli sa svojim partnerom, ili su jednostavno toliko nezadovoljni zbog neprestanih svađa da ne mogu pronaći način na koji bi riješili svoje nesuglasice (Beyer i Winchester, 2006). Jedan od glavnih problema se odnosi i na samo dijete, odnosno na osnaživanje njegovog samopouzdanja i samosvijesti. Djetetovo samopouzdanje i samosvijest su jedni od najvažnijih faktora kojima dijete raspolaže i štiti sebe ukoliko dođe do rastave braka, jer ona ne samo da mijenja djetetov život, već i njega samog. Svako dijete, bez obzira na dob ima izraženu potrebu za ljubavlju, pripadanjem, toplinom i sigurnošću. Kada se desi rastava, ovi osjećaji uvijek bivaju narušeni neovisno o djetetovoj dobi.

3. 1. Tipologije razvoda

Autori (Ayoub i sur., 1999; prema Brajša-Žganec i sur., 2014) govore o postojanju tri tipa razvoda:

1. razvod kao vrsta poslovnog dogovora
2. prijateljski razvod
3. visokokonfliktni razvod

Prvi tip razvoda, razvod kao vrsta poslovnog dogovora, odnosi se na to da partneri razvod tumače i doživljavaju kao mogućnost sklapanja poslovnog dogovora. Ovaj tip razvoda nastaje kada se oba supružnika pomire i prihvate činjenicu da se više ne vole i da ne dijele zajedničke interese i ciljeve, te se dogovaraju da svako nastavi sa samostalnim životom. Nakon ovog tipa razvoda, sada već bivši partneri imaju jako malo kontakta i nimalo emocionalnosti, a kontakt se ostvaruje samo ukoliko imaju zajedničku djecu oko koje se trebaju brinuti.

Prijateljski razvod nastaje kod onih parova koji bolje funkcionisu kao prijatelji već kao partneri ili ljubavnici. Oni nakon razvoda obično ostaju jako dobri prijatelji, u redovitoj i zdravoj komunikaciji i odnosu koji održavaju.

Najteži i najgori tip razvoda je treći, visokokonfliktni razvod. Taj tip razvoda označava jako izraženo sukobljavanje među partnerima. Za njih se obično kaže da su to razvodi sa „visokom stopom hostilnih interakcija te većom sklonošću sudskom rješavanju nesporazuma“ (Hill i sur., 2010, prema: Brajša-Žganec i sur., 2014). U prvoj godini nakon razvoda parovi najčešće prevaziđu sve negativne emocije i vrlo visoke nivoe stresa, te uspijevaju krenuti dalje sa svojim životima. Ipak, za četvrtinu njih može se reći da su visokokonfliktne.

Maccobyja i Mnookina (1992) navode podjelu roditeljstva nakon razvoda braka, a ona je utemeljena na količini komunikacije i konflikta. Ta podjela opisuje tzv. „kooperativne roditelje“ koji se slažu, međusobno komuniciraju i zajednički rade za dobrobit djece, a ima ih 29 %. Pored njih, autori navode i „miješani tip“ roditelja koji vrlo rijetko komuniciraju, nisu dovoljno složni, a u istraživanju čine 6 % korištenog uzorka. 24 % uzorka čine „konfliktni roditelji“ koji su postigli visoke rezultate i na dimenzijama konflikta i komunikacije. U istraživanju autori spominju i one „neuključene“ koji su za razliku od „konfliktnih“ postigli niske rezultate i na skali komunikacije i konflikta. Oni čine 41% uzorka (Brajša-Žganec i sur., 2014).

3.1.1. Rizični faktori za razvod

Prije nego što partneri stupe u brak uvijek postoje određeni rizični faktori koji bi mogli ukazati da postoji predispozicija za rastavu tog braka u budućnosti. Postoje različiti faktori rizika za rastavu braka koji su i po svojoj prirodi različiti. Prema istraživanjima koja su sprovedena prošlog desetljeća, osnovni rizični faktori za razvod su: stupanje u brak u tinejdžerskoj dobi, nezaposlenost, niska stopa obrazovanja, siromaštvo, kohabitacija, miješani brakovi, veći broj brakova, predbračno začeće ili porođaj. Jedan od najvažnijih rizičnih faktora je odrastanje uz roditelje koji nisu u braku (Frisco i Williams, 2003; prema Amato, 2010; prema Buljan-Flander i sur., 2014). Teachman (2002) kao rizične faktore navodi i život u obitelji koja uključuje djecu iz ranijih brakova roditelja, drugi ili treći brak roditelja, stupanje u brak u ranoj životnoj dobi, predbračno začeće ili porođaj, nezaposlenost, siromaštvo i nisku razinu obrazovanja. Nadalje, pokazalo se da i nepravedna raspodjela brige oko kuće i obavljanja kućanskih poslova smanjuje sreću i zadovoljstvo brakom, te povećava vjerovatnost od moguće rastave. Pored osnovnih rizičnih faktora, postoje i interpersonalni koji mogu uzrokovati rastavu braka, a oni uključuju: česte konflikte među partnerima, nasilje, nevjeru, količinu problema

koje supružnici percipiraju, nedovoljnu razinu ljubavi i povjerenja, te zanemarivanje bračnog odnosa i veze (Amato, 2000; prema Brajša-Žganec i sur., 2014). Belsky (1984) navodi da sukob među partnerima predstavlja rizičan faktor koji može dovesti do rastave braka i nepovoljnog dječjeg razvoja. Djeca mogu različito procijeniti roditeljske sukobe, a ta različitost je uvjetovana dobi u kojoj se dijete nalazi i njegovoj sposobnosti da protumači nastali sukob. Postoje i rezultati istraživanja koji pokazuju da različitost u procjeni ne ovisi samo o dobi djeteta, već i o njegovom spolu. Kako bi spriječili nepovoljan uticaj koji sukob može ostaviti na djecu, autori Buljan-Flander i Karlović (2004) ukazuju roditeljima da je vrlo važno u samom procesu rastave braka ne tražiti od svoje djece da biraju strane, već ih je potrebno zaštititi od preteških odluka i odgovornosti o kojim se oni sami trebaju dogovoriti.

3.1.2. Zaštitni faktori koji smanjuju negativne ishode razvoda

Zaštitni faktori poput niskokonfliktnog odnosa roditelja nakon razvoda, njihova kvalitetna komunikacija, održavanje standarda života, uključenost u život i aktivnosti djeteta, kvalitetna komunikacija, te pružanje podrške mogu smanjiti mogućnost da se pojave negativni životni ishodi razvoda. Također, vrlo je važno na koje načine se odrasli, a posebno djeca suočavaju sa stresom budući da je razvod braka vrlo stresan događaj. Aktivno suočavanje sa stresom koji nastaje uslijed sukoba može pomoći partnerima da adekvatnije prevaziđu nastale probleme, ili ukoliko dođe do rastave da se bolje prilagode nakon iste. Kod djece, aktivni načini suočavanja sa stresom i podrška vršnjaka doprinose boljoj prilagodbi djeteta, a najbolje će se prilagoditi ona djeca koja krivnju zbog rastavljanja roditelja ne pripisuju sebi (Simons i sur., 1996). Koliko god se činilo teško, najbolje bi bilo razgovarati sa djecom o rastavi, pustiti ih da oni sami pričaju i iznesu svoje mišljenje o istoj. Na taj način moguće je minimizirati negativne reakcije koje razvod ostavlja na njihov psihički i fizički razvoj. Također, važno je da dijete otvoreno razgovara i da je sigurno da vlastite osjećaje otkrije nekome u okviru obitelji, a to mogu biti sestre ili braća. „Braća i sestre će si uzajamno mnogo pomoći ako budu razgovarali o rastavi. Jedno dijete može objasniti drugome ono što ne razumije. Možda neko dijete ima o nečemu posve pogrešnu predodžbu. „Kad čovjek razgovara s nekim ko se nalazi u istoj situaciji, to mu može jako pomoći. S bratom ili sestrom često je lako razgovarati. Jedno će drugome pomoći da se mnogo bolje osjećate.“ (Coleman, 2005).

4. REAKCIJE DJECE TOKOM I NAKON RAZVODA BRAKA RODITELJA

Kada dođe do razvoda, roditelji obično misle da je to isključivo stvar odraslih koja se ne tiče djeteta jer se njihova ljubav prema njemu ne mijenja, te da je ono dovoljno odraslo da će razumjeti njihovu odluku. Konačna odluka o rastavi se donosi nakon sagledavanja cjelokupne situacije, svih okolnosti, uzroka i problema oko sebe (Wallerstein i Blakeslee, 2006). Ukoliko je situacija među supružnicima postala nerješiva, a ukoliko su svađe, konflikti, vikanje, lupanje i sl. sve učestalije najbolje je reagirati odmah. Ako je dijete izloženo tim konfliktima svaki dan ono će razviti osjećaj straha i nesigurnosti, te će u konačnici izgubiti osjećaj povjerenja. Sva istraživanja i psihoterapijska praksa pokazuju da djeca imaju snažne emocionalne reakcije na razvod roditelja koje se manifestuju u različitim situacijama, a koje su praćene agresijom i depresijom (Čudina Obradović i Obradović, 2006).

Nakon što se odluče na rastavu, sljedeći problem sa kojim se roditelji susreću je kako pronaći najadekvatniji način da priopće svom djetetu šta se dogodilo, zbog čega i kako dalje. Najvažnije je da roditelji odmah razgovaraju sa djetetom kako ono ne bi izgubilo osjećaj povjerenja. Kvalitetna komunikacija je najvažniji faktor kojeg treba njegovati i održavati tokom cijelog procesa rastave. Istraživanja pokazuju da se veći broj djece rastavljenih roditelja žali da im o razvodu niko od roditelja nije ništa objasnio, a autori ističu da je objašnjenje najvažiji faktor u procesu prilagodbe djeteta. Beyer i Winchester (2006) ukazuju da je manjak komunikacije o razvodu sa djecom za njih zastrašujuća zbog čega se osjećaju nesigurno, tjeskobno, te gube povjerenje u roditelje, ali i u cijeli svijet. Beyer i Winchester (2006) navode uvjete u kojima je razgovor sa djecom o razvodu braka optimalan, a to su:

- Oba roditelja trebaju biti prisutna
- Potrebno je istodobno razgovarati sa djecom
- Prema djeci treba biti iskren, a informacije trebaju biti prikladne
- Djeci je potrebno reći da oni nisu krivi za rastavu roditelja
- Roditelji trebaju dokazati djeci svoju ljubav
- Roditelji trebaju sa djecom razgovarati o načinu njihova života u budućnosti
- Roditelji trebaju omogućiti djeci da im postavljaju pitanja koja žele znati
- Roditelji se ne trebaju međusobno okrivljavati

Autori Wallerstein i Blakeslee (2016) navode da je petogodišnjacima i onim mlađima, najbolje govoriti da se supružnici razvode dan ili dva prije same rastave, dok je djeci školske dobi najbolje saopćiti nekoliko dana ranije, a onima u adolescenciji sedmicu ili dvije prije rastave. Rodriguez (2007) navodi da je za dijete čiji se roditelji razvode, a koje se osjeća nesigurno i prestrašeno da će biti ostavljeno, najvažniji iskren i strpljiv razgovor koji je u skladu sa njegovom zrelošću i godinama. Rodriguez (2007) ističe da je osjećaj napuštenosti kod djece možda najteži od svih drugih osjećaja, zbog čega je važno da se djeca na vrijeme obavijeste o onome što se događa među roditeljima kako ne bi odrastala u razmišljanju da nisu dovoljno važni roditeljima, ili da su učinili nešto jako loše zbog čega su kažnjena napuštanjem.

Lüpkes (2010) ističe neke od razloge zbog kojih dijete pati zbog razvoda roditelja, a to su najčešće: strah, krivnja, čežnja, osjećaj vlastite vrijednosti, gnjev, sram, konflikt zbog lojalnosti, osjećaj odgovornosti, identifikacija sa roditeljem istog spola, sugestivno razmišljanje i briga za budućnost. Istraživanja pokazuju da je razvod jedno od najtraumatičnijih razdbolja za dijete, a djeca različito reaguju na njega s obzirom na svoju spol, dob, zrelost, mentalno i fizičko zdravlje. Prema Lüpkes (2010) mlađa djeca najčešće reaguju bolovima u stomaku, smetnjama pri spavanju i psihosomatskim problemima, dok školska djeca ulažu sve svoje napore da sve učine kako treba, trude se da ne griješe kako nikome ne bi bila na teretu zbog čega nerijetko mogu izgubiti dječju narav i postati pretjerano prilagodljiva.

Postoje različite reakcije djece na razvod roditelja, a autori Čudina-Obradovi i Obradović (2006) govore o tri osnovne skupine i to su: inicijalne, kratkotrajne i dugotrajne reakcije. *Inicijalne reakcije* se pojavljuju kada dijete sazna za razvod roditelja, pa sve do trenutka kada počinje prihvatati nastale promjene. Tada dijete prolazi kroz pet tipičnih faza emocionalnih reakcija, a to su:

1. *negiranje* - u ovoj fazi djeca se nadaju pomirenju njihovih roditelja i vjeruju da će oni ipak ostati zajedno. Oni odbacuju realno stanje, ne žele da prihvate ono što se zaista događa, te većinu vremena provode razmišljajući o zajednici koju su imali, te zamišljaju kakvu bi željeli da imaju ponovo
2. *bijes* – ova faza nastaje kada djeca spoznaju da svarnost nije onakva kakva oni žele da bude, te izlaze iz svog svijeta mašte. Tada se javlja bijes, a djeca ga usmjeravaju na roditelje, nastavnike, odgajatelje i sve druge osobe koje za njega predstavljaju figuru autoriteta. Ova reakcija posebno negativno utiče na prilagodbu školskom kontekstu, jer dijete nije u stanju da razvije adekvatan odnos sa svojim nastavnikom i vršnjacima

3. *nagodba* - nagodba se događa kada djeca spoznaju da bijesom ne mogu riješiti ništa, te da se trebaju sami sa sobom dogovoriti o prihvatanju stvarnosti. Oni se tada obično nadaju da će primjerenim ponašanjem dovesti do toga da se njihovi roditelji ipak pomire
4. *depresija* - najčešće proizilazi iz djetetovog osjećaja krivnje. Dijete prihvata da će se njegovi roditelji razvesti, te da na to ne mogu nikako utjecati, ali za to krive sebe i svoje „neprimjerenost“ ponašanje
5. *prihvatanje* – u ovoj fazi djeca se mire sa spoznajom da će jednog roditelja viđati manje i da će sa njim provoditi manje vremena. Oni spoznaju da se roditelji razvode i da to nikako ne ovisi o njima samima

Kratkotrajne reakcije se javljaju u periodu od dvije godine nakon razvoda i kasnije postepeno nestaju. Ove reakcije pokazuju kakva je emocionalna prilagodba, te da li je ona adekvatna ili ne. Postoji zajednički naziv ovih reakcija, a to su: *eksternalizacija* što se odnosi na agresivno ponašanje, i *internalizacija* što bi mogla biti depresija. Kako navode autori, sva istraživanja, bez obzira na vrijeme njihove provedbe i psihoterapijska praksa, pokazuju da djeca na razvod roditelja snažno emocionalno reagiraju i to povećanom agresijom i depresijom što se očituje na različite načine i u različitim situacijama (Čudina i Obradović, 2001; Hoyt, Cowen, Pedro-Carrol i Alpert-Gillis, 1990; Martinez i Forgatch, 2002; McCabe, 1997; Ruschena, Prior, Sanson i Smart, 2005; Wallerstein, 2004). Snaga tih reakcija nije uvijek ista i ona u velikoj mjeri ovisi o samoj dobi djeteta, njegovom rodu, osobnim karakteristikama roditelja i skrbništvu nad djetetom. Kada je riječ o *dugotrajnim reakcijama*, važno je naglasiti da one postaju svakodnevnica i da se zadržavaju čak i u zreloj dobi. One u cjelosti mijenjaju ponašanje osobe i put kojim se ona razvija. Te reakcije se očituju u socijalno-ekonomskom položaju u društvu, bračnoj kvaliteti, psihološkoj dobrobiti odraslog djeteta i u odnosima koje odraslo dijete stvara.

Prema Čavarović-Gabor (2007) postoje i određene skupine dječjih reakcija na razvod roditelja koje se temelje na dječjoj starosnoj dobi, a to su:

Djeca dojenačke dobi – u ovoj dobi djeca primjećuju da emocionalno stanje i energija njegovih roditelja više nije ista. Također, ova djeca bivaju svjesna da jedan od njegovih roditelja više ne živi u kući zbog čega često postaju uznemirena, a to najčešće dovodi do promjene ritma spavanja i drugih navika. Ukoliko u život ove djece uđe i druga osoba (novi partner roditelja sa kojim dijete živi) ono može postati uplašeno i još više uznemireno. Beba može čak odbijati i bilo kakav kontakt sa roditeljem koji više nije stalno prisutan. Iako je riječ o vrlo ranoj fazi

razvoja, ona itekako može uvjetovati djetetove buduće odnose jer i u ovoj dobi dijete rezonuje da su afektivne veze promjenjive i nestabilne. Zbog takvog shvatanja, bebe mogu postati u potpunosti nezainteresovane za roditelja koji je prekinuo vezu i tada ulaze u tzv. „fazu raskida“. Rodriguez (2007) navodi i dodatne reakcije na razvod roditelja za djecu u dobi manjoj od tri godine, a to su: prestanak jela, plač, vriska, nesаница, zatvor i proljev, te dvojako ponašanje u kojem dijete traga za dodatnim kontaktima što je nerijetko posljedica osjećaja napuštenosti, a mogu se povući u sebe kada izgube nadu da će njihove potrebe biti zadovoljene.

Djeca u dobi od 2 do 5 godina - u ovoj dobi djeca primjećuju da je jedan roditelj ostao sam i prema njemu mogu pokazivati i empatiju i ljutnju. Za djecu ove dobi specifično je da imaju velike poteškoće zbog odvajanja od jednog roditelja i one se obično očituju u narušavanju rutine spavanja, pokazivanju regresivnih ponašanja, a također mogu imati i noćne more (Čavarović-Gabor, 2007). Djeca ove dobi su sklona da dramtiziraju i u igrama izmišljaju priče čime iskazuju svoju privrženost i nemogućnost da se na novu situaciju naviknu. Kako je za djecu ove dobi karakteristična egocentričnost, ona često pogrešno percipiraju razvod te sebe okrivljuju za isti jer smatraju da su se roditelji rastavili zbog njihovog lošeg ponašanja. Za njih je razvod zapravo odbacivanje njih samih. U ovoj fazi djeca često i fantaziraju jer poriču stvarnost i imaju jaku želju da se njihovi roditelji pomire. Vrlo često se djeca regresivno vraćaju na fazu dojenačke dobi, te ponovo počinju sisati prst, mokriti u krevet, srditi se ili se vezuju za omiljnu igračku, dekiću i slično (Bujišić, 2005).

Djeca u dobi od 6 do 10 godina – u ovom uzrastu djeca prihvataju spoznaju da njihovi roditelji više nisu zajedno i da su se rastavili. Njihov pogled na svijet prestaje biti šaren i postaje crno-bijel jer svu svoju pažnju i vrijeme usmjeravaju na pokušaje da roditelje pomire, a kada vide da to nije moguće vrlo često okrivljuju jednog roditelja za rastavu. Nadalje, kod dječaka je u ovoj fazi izražena potreba da budu uz oca zbog čega svoj bijes i ljutnju usmjeravaju na majku. Kako je ovo faza u kojoj dijete ide u školu, problemi se najčešće pojavljuju u njihovom odnosu sa vršnjacima, plakanju i sanjarenju. Također, oni mogu biti tužni, vrlo često ljuti na roditelja koji je napustio zajednički dom, agresivni, te mogu imati noćne more (Čavarović-Gabor, 2007).

Djeca u dobi od 11 do 15 godina - reakcije djece u ovoj dobi mogu biti različite kretajući se od panike pa sve do potpune nezainteresovanosti. Dramatične reakcije koje su karakteristične za djecu ove dobi predstavljaju privremenu paniku koja vrlo brzo isčezne. Djeca u ovoj dobi često požele da pobjegnu od kuće, ali manjak iskustva ih sprječava da tu odluku sprovedu u djelo. Međutim, u ovom periodu razvoja kao posljedica razvoda javljaju se rizična ponašanja

kod djece koja za roditelje postaju veliki izazov. Ukoliko dijete protumači razvod kao događaj koji će dovesti do manje zabrana i pravila, veća je vjerojatnoća da će se upustiti u neka od rizičnih ponašanja. Druga reakcija može biti i potpuno zanemarivanje i poricanje novonastale situacije i promjene u životu, posebno kod djece koja su uspješna i dobra u školi. Roditelji, bez obzira na njihov loš ili dobar odnos za njih ne predstavljaju sigurnu obitelj jer su previše zaokupirani razvodom i stvaranjem novog života. Wallerstein i Blakeslee (2006) navode da ova djeca s izborom vršnjaka imaju tendenciju da postanu mladi delinkventi ili predmeti izrugivanja, a mogu se i zbnjeno povući u sebe. Rani pubertet je vrlo opasno razdoblje za svu djecu, a posebno za onu koja dolaze iz oslabljenih obitelji. Vrlo je važno da se djeci rastavljenih roditelja u ovoj fazi razvoja ne daje previše slobode. Za razliku od nje, Wallerstein i Blakeslee (2006) ističu da je ovoj djeci potrebna otvorena komunikacija u kojoj je roditelj spreman da sluša, uči i raste sa djetetom, te jasna pravila ponašanja bez obzira na djetetov prkos koji se nerijetko javlja.

Adolescenti u dobi od 16 do 19 godina – kao što je poznato, adolescencija je vrlo osjetljivo razdoblje i posebno važno za dijete jer je ona najčešće prekretnica u životu svakog od njih. Kako su u ovoj fazi posebno važne veze sa vršnjacima jer sa njima adolescenti provode najviše vremena, tu se najčešće ispoljavaju problemi i promjene koje oni doživljavaju nakon rastave braka. Zbog osjećaja da su napušteni, oni se povlače u sebe i odvajaju od prijatelja i vršnjaka. Vrlo često impulzivno reagiraju zbog vlastite nesigurnosti zbog čega mogu biti odbačeni. Kada se povuku u sebe, nerijetko mogu da zanemare svoje obaveze, posebno kad je riječ o obavljanju školskih zadataka i izvanškolskih aktivnosti kojima se bave i koje ih interesuju. Pored navedenog, skloni su da iskazuju bijes i agresivnost, doživljavaju konflikt kada je riječ o lojalnosti, a mogu da budu i depresivni.

Kada se govori o ovim fazama, posebno je važno istaknuti da one nisu u potpunosti zatvorene, što znači da dijete u dobi od deset godina može da pokazuje iste obrasce ponašanja koji su karakteristični za mlađu ili stariju djecu. U konačnici, razvod roditelja ne utiče isključivo na psihološke aspekte djetetova funkcioniranja već se odražava i na njegovo fizičko stanje jer je naše tijelo povezano sa mislima i osjećajima koje utječu na njega. Rastava roditelja za dijete predstavlja najteže životno iskustvo jer ona ne znaju šta se dešava, zbog čega, kakve će promjene uslijediti, što se odražava na reakciju samog tijela. S toga se kod djece mogu javiti i brojne promjene uzrokovane stresom koje dijete doživljava tokom razvoda roditelja, a neke od njih su: promjene na jajnicima kod djevojčica, bolesti želuca i kod dječaka i djevojčica,

opadanje kose, slaba krvna slika, pad imuniteta i umor. Rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju slabije rezultate u svim aspektima psihosocijalne prilagodbe, a naročito na ispitima znanja u školi do tri godine i tri godine poslije razvoda, u odnosu na djecu iz cjelovitih obitelji. Sun i Li (2002) su u svom istraživanju narušenih obiteljskih odnosa u četiri vremenske tačke potvrdili teoriju da nesklad između roditelja kao i sama dinamika odnosa unutar obitelji ugrožava dječju prilagodbu i dobrobit općenito.

5. RAZLIČITI ASPEKTI PRILAGODBE DJETETA U ŠKOLSKOM KONTEKSTU TOKOM I NAKON RAZVODA BRAKA RODITELJA

Školska prilagodba je veoma složen konstrukt koji se operacionalizira kroz različita ponašanja i iskustva u životu učenika. Koliko je važna prilagodba djece na školu ukazuje i činjenica da se ona promatra sa više aspekata i da ima dva osnovna značaja. Prvi je tzv. *društveni značaj* koji predstavlja uvjet za napredak društva i njegov razvoj općenito. Poznato je da je jedan od osnovnih interesa i ciljeva društva da ima uspješne pojedince. Drugi značaj odnosi se na samu osobu i to je tzv. *individualni značaj*. Prema njemu, ukoliko se dijete uspješno prilagodi školi ono će imati još veći poticaj da dalje napreduje i bude uspješno jer će bolja prilagodba povećavati njegovo zadovoljstvo školom. Školska prilagodba indirektno pokazuje koliko je uspješna i sama škola, na koji način su organizovani rad i vrijeme, te kakva je kvaliteta samog odgojno-obrazovnog rada i kadrova zaposlenih (Stanisavljević-Petrović, 2008; prema Markuš, 2005).

Prema Milošević i Ševkušić (2005), pored intelektualnih, za postizanje opće prilagodbe u školi važni su i socijalni i motivacioni faktori koji djeluju zajedno i doprinose boljoj prilagodbi. Problemi u socijalnom i emocionalnom funkcioniranju djece i mladih najčešće nastaju zbog teškoća i stresa koji se javlja u obiteljskom kontekstu, školi i među vršnjacima (Lacković-Grgin, 2000). Psihosocijalni stres koji se vezuje uz školu najčešće uključuje interpersonalne probleme koji se odnose na sljedeće: strah od neuspjeha, testiranja, ocjenjivanja, sukoba sa nastavnicima i kolegama, te školski pritisak (de Anda i sur., 2000; prema Kalebić-Maglica, 2006).

Razmatranje uticaja razvoda braka na prilagodbu djeteta u školskom kontekstu iznimno je važno, jer iskustva koja dijete stiče u školi usko su povezana sa kvalitetom njegovog života u budućnosti. U školi dijete usvaja nova znanja, vještine i kompetencije, uči kako da se odnosi prema drugima, te provodi veći dio vremena u njoj doživljavajući i uspjehe i neuspjehe. Razvod pokreće brojne promjene i gubitke koji su nesumnjivo bolni za većinu djece, posebno onda kada se sastoje od faktora kao što su stalni roditeljski sukob, loš socioekonomski status obitelji i brojni drugi stresori koji su povezani sa promjenom obiteljskih odnosa (Hetherington i sur., 1998). Pored toga, promjene životnih okolnosti (napuštanje kućanstva jednog od roditelja, promjena susjedstva, škole i vršnjačkih skupina) najčešće se promatraju kao ometajuće i stresne za djecu, što u velikoj mjeri slabi veze roditelja i djece (Demo, 2000). Poznato je da djeca

razvedenih roditelja doživljavaju značajne poremećaje u obiteljskoj strukturi, što može dovesti do niza štetnih efekata (Cantrell, 1986). Guidubaldi i sur. (1983), izvještavaju da djeca razvedenih roditelja imaju poteškoće u školi. Autori u svom istraživanju ukazuju da su djeca razvedenih roditelja imala ometajuće ponašanje u školi, češće su bila odsutna sa nastave i imala su niži IQ rezultat u odnosu na djecu koja žive u cjelovitim obiteljima. Također, razna istraživanja su pokazala da djeca razvedenih roditelja imaju više problema sa prilagodbom školskom kontekstu u odnosu na djecu čiji se roditelji nisu razveli. Rezultati tih istraživanja sugeriraju da razvod roditelja povećava šanse da će djeca imati poteškoće sa školovanjem, te je moguće da će pokazivati obrasce negativnog ponašanja kao što je upuštanje u rani seks, depresivno ponašanje, počinjavanje delinkventnih djela i korištenje nedopuštenih supstanci (McLanahan i Sandefur, 1994).

U konačnici, autori su pokazali da su djeca razvedenih roditelja na više načina u nepovoljnom položaju u odnosu na djecu koji žive sa oba roditelja. Istraživanja sugeriraju da djeca iz jednoroditeljskih obitelji imaju duplo veći rizik da ponove razred u školi, da imaju probleme u ponašanju, te da napuste školu. Također, literatura pokazuje da je zadovoljavanje školskih zahtjeva povezano sa obrazovnim napretkom u budućnosti, te prilagodbom u životu općenito (Alexander i Entwisle, 1988).

Kada je riječ o školskoj prilagodbi, važno je napomenuti da ne postoji jedno jasno određenje njene operacionalizacije jer brojni faktori utiču na prilagodbu učenika. Dosadašnja istraživanja su se bavila ispitivanjima akademske, socijalne i emocionalne prilagodbe.

5.1. Akademska prilagodba

Jedan od osnovnih ciljeva škole je razvoj akademskih kompetencija učenika, zbog čega su zahtjevi škole prvenstveno akademski, a prilagodba na školu se dugo vremena izjednačavala sa akademskim uspjehom učenika. Autori navode da je akademski ili školski uspjeh stepen u kojem je osoba ostvarila uspješne akademske ciljeve koje usmjeravaju obrazovne aktivnosti (Steinmayr i sur., 2014).

Autori ističu da je akademska prilagodba višedimenzionalan konstrukt koji se sastoji od vještina učenika, njihovih stavova i ponašanja od kojih ovisi konačni akademski uspjeh, a definira se na temelju procjene nastavnika o izvedbi učenika u različitim područjima koja

obukvata uspjeh postignut u određenom predmetu, ponašanje u razredu, motivaciju i uključenost roditelja (DiPerna i Elliott, 2002). Akademska prilagodba uključuje različite vrste domena učenja, a definiše se na osnovu indikatora pomoću kojih se mjeri. Najčešći indikatori akademskog uspjeha su: proceduralno i deklarativno znanje koje je stečeno u obrazovnom sustavu, ocjene ili izvedbe na testovima znanja, te postignuti nivo obrazovanja. Autori navode da je ovim indikatorima zajedničko to što svi odražavaju intelektualne napore osoba čime se u većoj ili manjoj mjeri odražavaju i intelektualni kapaciteti osoba (Steinmayr i sur., 2014). U našim školama najčešći pokazatelji akademskog uspjeha su školske ocjene koje se mogu postići tokom školske godine i prosječne ocjene koje se postižu na kraju školske godine. Istraživanja u području psihologije obrazovanja najčešće koriste prosjek ocjena kao pokazatelj uspjeha, a pažnja se posebno usmjerava na važne predmete kao što su matematika i jezici, te opći uspjeh.

Ladd (1989) navodi da se akademska prilagodba može definirati i u terminima *motivacije za postignućem* koja se odnosi na stupanj uključenosti učenika i vrijednosti koje učenje ima za njega, *percipirane kompetencije* koja se odnosi na percepciju učenika o vlastitim akademskim kompetencijama, te *ponašanja u razredu* kao što su ometajuća ponašanja ili uloge i pravila koja postoje u razredu. Također, Perry i Weinstein (1998) navode da indikatori akademske prilagodbe uključuju i sticanje kognitivnih i meta-kognitivnih vještina, kao i motivaciju učenika koja uključuje uvjerenja o samoefikasnosti, akademske ciljeve i školske vrijednosti.

Razvod braka roditelja nerijetko može pridonijeti lošijoj akademskoj prilagodbi djece, budući da su roditelji koji se razvode često manje uključeni u obrazovanje djece zbog zaokupiranosti novonastalom situacijom. Istraživačka literatura upravo ukazuje da je uključenost roditelja u obrazovanje djece povezana s nizom pozitivnih ishoda u školi, uključujući manje problema u ponašanju (Comer, 1987), niže stope napuštanja škole (NCES, 1992) i viša postignuća učenika (Muller, 1993; prema Zellman i Waterman, 1998). Ove obrazovne činjenice navele su mnoge na zaključak da je nedostatak roditeljskog sudjelovanja jedan od uzroka problema u školama (Zellman i Waterman, 1998). Brojne studije pokazuju da partneri koji se razvode ulažu manje vremena, manje podržavaju svoju djecu, imaju manje pravila, dijele strožu disciplinu, pružaju manje nadzora i više se sukobljavaju sa svojom djecom (Astone i McLanahan, 1991). Mnogi od ovih deficita u roditeljstvu vjerovatno su rezultat stresa zbog razvoda i u velikoj mjeri se negativno odražavaju na dječju akademsku prilagodbu. U vezi s tim, u istraživanju Wallerstein-a i Kelly-a (1980) nastavnici su izvijestili o negativnim promjenama ponašanja kod dvije trećine djece nakon razvoda braka roditelja, kao što su

poteškoće u koncentraciji na školske zadatke, pretjerana potreba za pažnjom nastavnika, povećan nemir, sanjarenje i tuga. U jednom istraživanju gotovo 82% ispitanika je navelo da smatra da razvod braka negativno utiče na djetetov uspjeh u školi, dok njih 2 % smatra da razvod pozitivno utiče na uspjeh u školi, a 8,18% smatra da razvod braka nema nikakav uticaj na uspjeh i djetetovu prilagodbu školskom kontekstu. Djeca u razvedenim obiteljima imaju tendenciju da više ometaju nastavu, imaju manje učinkovite navike u učenju i češće kasne ili izostaju sa nastave u odnosu na djecu koja žive sa oba roditelja, zbog čega imaju duplo veći rizik da ponove razred u školi, da imaju probleme u ponašanju ili da napuste školu (Hetherington i sur., 1983). Također, tokom i nakon razvoda mnoga djeca mogu doživljavati neočekivane promjene u raspoloženju i imati izljeve bijesa, te iritacije dok su u školi. Neka istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju više kućanskih poslova nego djeca u cjelovitim obiteljima (Amato, 1987). Ti poslovi mogu smanjiti vrijeme koje je ovoj djeci potrebno da bi uspješno uradila domaće zadatke (Hargreaves, 1991).

U razmatranju uticaja razvoda na akademsku prilagodbu, važno je razmotriti neke od najvažnijih faktora koji pridonose boljoj ili lošijoj akademskoj prilagodbi djece. Ti faktori uključuju osobne kao što su spol djece, njihovo samopoštovanje i samoeфикаsnost, te faktore koji najviše pridonose prilagodbi djece razvedenih roditelja, a vezani su za samu obitelj.

5.1.1 Osobni faktori koji utiču na akademsku prilagodbu školskom kontekstu

Spol

Nedavna istraživanja promijenila su tradicionalno vjerovanje da razvod ima više negativnih efekata na djevojčice u odnosu na dječake (Hetherington i sur., 1982). Nova istraživanja su otkrila da se dječaci teže prilagođavaju na razvod roditelja nego djevojčice (Amato i Keith, 1991), pokazujući impulsivnije, nesocijalno i agresivno ponašanje i imaju više međuljudskih problema s roditeljima, nastavnicima i vršnjacima. S druge strane, djevojčice imaju tendenciju reagirati nižim samopoštovanjem, anksioznošću i depresijom. Neki su istraživači otkrili da na početku razvoda roditelja dječaci osnovnoškolske dobi imaju više problema od djevojčica, dok djevojčice imaju tendenciju zakašnjele reakcije, a najjače reagiraju na razvod tokom svoje adolescencije (Hargreaves, 1991). Problemi nastali razvodom i život sa samohranim roditeljem sve su zastupljeniji kod dječaka nego kod djevojčica. Dječaci sa

samohranim roditeljem, za razliku od djevojčica sa samohranim roditeljem i djece čiji se roditelji nisu razveli, imaju više dugoročnih problema s akademskom prilagodbom. Mlađi dječaci obično su ovisniji i traže pomoć, a stariji dječaci su za razliku od njih agresivniji i neposlušniji. U usporedbi s djevojčicama, dječaci razvedenih roditelja imaju više problema s ponašanjem u školi i imaju slabija školska postignuća. Postoje značajni dokazi koji sugeriraju da dječaci i djevojčice različito reagiraju na oca koji napušta dom (Guidibaldi i Perry, 1985; prema Mott i Kowalski-Jones, 1997). Kratkoročno, možda čak dvije godine nakon odlaska oca, kućno okruženje često može biti stresno, a posebno dječaci mogu manifestirati neprilagođena ponašanja unutar i izvan kuće (Demo i Acock, 1988). Dječaci su općenito agresivniji u svom ometajućem ponašanju i češće slijede neprimjerene obrasce ponašanja (Allison i Furstenberg, 1989). Veće poteškoće u ponašanju koje izražavaju dječaci mogu djelimično odražavati stabilniju vezu oca i sina prije razvoda, a vezu koja je prekinuta (Mott i Kowaleski, 1997). Postoji nekoliko teorija o razlikama u prilagodbi dječaka i djevojčica na razvod. Dijelom su dječaci možda izloženiji roditeljskim sukobima nego djevojčice jer su roditelji možda spremniji na svađe pred dječacima, ali dječaci od nastavnika i prijatelja dobivaju manje podrške u odnosu na djevojčice. Stereotipi o spolnoj ulozi također mogu uticati na reakcije dječaka i djevojčica na razvod. Od dječaka se može očekivati da kontroliraju svoje osjećaje zbog čega im se nerijetko može pružiti manje podrške nego djevojčicama, ali istovremeno im se može dopustiti da pokazuju više ometajućeg ponašanja od djevojčica (Hetherington i sur., 1983). Istraživači su otkrili da su roditelji više uključeni u discipliniranje istospolnog djeteta od djeteta suprotnog spola. Odnosno, kćerke obično više discipliniraju njihove majke nego njihovi očevi, a sinove više očevi nego njihove majke. Međutim, ako otac nakon razvoda nije aktivno uključen u roditeljstvo, sin gubi najvažniji izvor discipline. Suprotno tome, jer majke obično zadržavaju skrbništvo (90% vremena), malo je ili nimalo gubitka discipline kod djevojčica (Teyber, 1992). Studije su otkrile da djevojčice u obiteljima samo s očevima imaju iste probleme u ponašanju kao i dječaci s majkama. Budući da većina dječaka i djevojčica ostaje s majkama pod trenutnim skrbničkim nadzorom, dječaci iz ovog razloga mogu imati više problema s prilagodbom nakon razvoda od djevojčica (Hargreaves, 1991). Kroz brojna istraživanja znanstvenici su nastojali da utvrde spolne razlike u akademskoj prilagodbi na školu. U većini istraživanja, nije utvrđena razlika u prilagodbi s obzirom na spol, a ako su i dobivene one su veoma male i neznatne. Lee i sur. (2002) pokazuju da i muškarci i žene na različite načine proživljavaju školska iskustva, te različito percipiraju i reagiraju u stresnim situacijama s obzirom na socijalnu povezanost. Odveć je poznato da žene imaju veću sklonost da iskrenije i otvorenije iskazuju osjećaje, a i emocionalno su osjetljivije u odnosu na muškarce posebno u prelaznim radobljima (Rice i

Whaley, 1994; prema Živčić-Bećirević i sur., 2007). Prelazno i vrlo osjetljivo razdoblje kakav je razvod u velikoj mjeri utiče na život svakog djeteta, a u skladu sa gore navedenim poznato je da se djevojčice bolje prilagođavaju novim uvjetima, uključujući i akademske uvjete, jer više razgovaraju o razvodu sa roditeljima, prijateljima ili braćom/sestrama, emocionalno su zrelije i otvorenije u odnosu na dječake.

Samopoštovanje i samoeфикаsnost

Prema autorima (Tomljenović, 2005; prema Milošević i Ševkušić, 2005) samopoštovanje i samoeфикаsnost su veoma važni za školski učinak i to ne samo za školski uspjeh u vidu ocjene, već i za cjelokupan psihofizički razvoj djeteta i njegovu adekvatnu prilagodbu školi. Samopoštovanje označava vjerovanje u vlastitu eфикаsnost i podrazumijeva osjećaj da osoba ima kontrolu nad vlastitom sudbinom. Samopoštovanje se često označava i kao „pojam o sebi“. On se sastoji od stavova i pretpostavki koje osoba, u odnosu na svoje sposobnosti i samog sebe ima, a koje usmjeravaju i vode njeno ponašanje (Coopersmith i Feldman, 1974; prema Milošević i Ševkušić, 2005). Prema Rosenbergu (1979) samopoštovanje je globalno i odnosi se na ono šta pojedinac misli o sebi kao o osobi i zbog toga ga definira kao pozitivan ili negativan stav koji osoba može imati o sebi. Osobe koje imaju visoko samopoštovanje uvažavaju sebe i smatraju da su vrijedne poštovanja od strane druge osobe, te općenito imaju pozitivnu sliku i mišljenje o sebi. S druge strane, osobe sa niskim samopoštovanjem najčešće ne prihvataju sami sebe, potcjenjuju se i imaju negativno mišljenje o sebi (Tomljenović i Nikčević-Miljković, 2005).

Coopersmith (1967; prema Bezinović, 1988) je istraživao faktore koji utiču na samopoštovanje, te je pokazao da su djeca i mladi koji imaju visoko samopoštovanje, također i asertivniji, kreativniji i nezavisniji u odnosu na one koji imaju nisko samopoštovanje. Također, Coopersmith (1967) i Sears (1970) ukazuju da je najvažniji period za razvoj samopoštovanja kod djece rano djetinjstvo, te kvaliteta odnosa između roditelja i djece, kao i socijalne okoline. Kada je riječ o djeci razvedenih roditelja, pojedina istraživanja ukazuju na veći rizik na pojavu niske razine samopoštovanja. Tako, napr. Lacković-Grgin (2000) u ispitivanju kratkoročnih posljedica razvoda braka na djecu dobiva konzistentan rezultat, a to je nisko samopoštovanje. Također, istraživanje pokazuje da djeca imaju poteškoće u interpersonalnim odnosima u obitelji i među vršnjacima što dodatno utiče na njihovo samopoštovanje, naročito kad je u pitanju škola (Carr, 1999). Prije polaska u školu, djeca imaju već formiran pojam o sebi koji je nastao kroz

uticaj porodice. Polaskom u školu, školska sredina ima značajan uticaj na formiranje pojma o sebi, zbog čega su vrlo važni odnosi sa vršnjacima. Winstock i sur. (2004) pokazuju da kod adolescenata uslijed razvoda dolazi do promjene predodžbe o njima samima, kao i njihovim obiteljima. Amundson (1991) pokazuje da se sa povećanjem uzrasta djece smanjuje njihovo samopoštovanje, posebno kada je riječ o školskom kontekstu. U vezi s tim, istraživanja pokazuju da visoko samopoštovanje ima 90 % djece koja idu u predškolske ustanove, 20% učenika koji pohađaju peti razred osnovne škole, 5% u završnim razredima osnovnog obrazovanja, te svega 2 % u srednjim školama. Stipek (1984) objašnjava ove rezultate navodeći da sva djeca na početku školovanja imaju visoka očekivanja i vjeruju da će biti uspješni, imaju visoko mišljenje o sebi i zbog toga se ne brinu oko svog postignuća. Djeca razvedenih roditelja, u odnosu na njih, već na samom početku školovanja imaju veći rizik da razviju lošu i negativnu sliku o sebi, kao i da imaju nisko samopoštovanje, naročito u najranijoj dobi. Oni nemaju visoko mišljenje o sebi jer se obično krive za razvod svojih roditelja, a njihova pažnja je najčešće fokusirana na rastavu, posebno ukoliko je ona uslijedila po polasku u školu ili tokom trajanja školske godine. Djeca tokom razvoda roditelja i nakon njega najčešće nisu zaokupirana postizanjem boljeg školskog uspjeha, zbog čega i postižu niže školsko postignuće u odnosu na svoje vršnjake, i općenito se teže prilagođavaju školskom kontekstu i njegovim izazovima. Stipek (1984) navodi da djeca vremenom uče da vode računa o svojim ocjenama i počinju da brinu o njima, te formiraju negativna očekivanja kada je riječ o njihovom postignuću. Djeca razvedenih roditelja, konzistentno tokom školovanja imaju niži školski uspjeh i manje brinu o ocjenama, kao i vlastitom postignuću. Autori Buljan-Flander i sur. (2013) istraživali su ulogu podrške obitelji i prijatelja u prilagodbi djeteta na razvod roditelja. U istraživanju su korišteni upitnici anksioznosti i samopoštovanja, te skale obiteljske i vršnjačke (prijateljske) podrške koji su primijenjeni na 79 djece u dobi između 9 i 15 godina iz Republike Hrvatske. Rezultati ukazuju na važnost obiteljske podrške i pokazuju da djeca razvedenih roditelja koji imaju adekvatnu obiteljsku podršku imaju i značajno veće samopoštovanje i niže razine anksioznih simptoma u odnosu na djecu razvedenih roditelja koja imaju niske razine obiteljske podrške. Također, autori ukazuju da se djeca razvedenih roditelja koja imaju adekvatnu podršku od svojih vršnjaka ne razlikuju u samopoštovanju i anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja nemaju dovoljnu i adekvatnu podršku od strane prijatelja. I obiteljska podrška, te podrška od strane prijatelja su u međusobnoj pozitivnoj korelaciji, odnosno djeca koja imaju više obiteljske podrške dobivaju i više podrške od strane svojih vršnjaka. Tice i Gailliot, 2006; prema Burić i sur. (2007), ukazuju da visoko samopoštovanje smanjuje vjerovatnost pojavljivanja delinkventnog i antisocijalnog ponašanja. Kako sukob među roditeljima utiče na djetetovo

samopoštovanje i u znatnoj mjeri ga narušava, iz njega proizilazi djetetova pojačana osjetljivost na sve tipove ponašanja kao mogući početak novog sukoba, što dijete usmjerava agresivnom i neprilagođenom ponašanju u svim fazama razvoja (Brajša-Žganec i sur., 2014).

U konačnici, mnoga istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja vrlo često imaju veoma negativnu i lošu sliku o sebi, te imaju nisko samopoštovanje u odnosu na djecu čiji su roditelji još uvijek zajedno (Amato, 2001).

Također, samoeфикаsnost djeteta je vrlo važna za njegov učinak u školi i prilagodbu općenito. Najpoznatija i empirijski najpotvrđenija teorija samoeфикаsnosti je Bandurina teorija. Prema Banduri (1997) samoeфикаsnost podrazumijeva procjenu pojedinca o vlastitim sposobnostima da organizira i izvršava akcije s ciljem postizanja određenog cilja ili aktivnosti. Kada je riječ o akademskoj ili školskoj domeni, studenti ili učenici mogu imati procjenu o tome koliko su njihove sposobnosti ефикаsne da bi uspješno savladali određene zadatke, ali imaju i očekivanja o tome koje ocjene mogu dobiti na određenim zadacima (Pintrich i Schunk, 1996). Kada učenici imaju visoku samoeфикаsnost, oni se više uključuju u zadatke koji potiču njihove sposobnosti i vještine. S druge strane, učenici kod kojih je percepcija samoeфикаsnosti niska, najčešće se ne uključuju u nove zadatke koji bi im mogli pomoći da usvoje nova znanja i vještine. Neka istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju niske razine samoeфикаsnosti zbog čega prijeteće situacije doživljavaju više stresnima. Za njih, školski izazovi i zadaci su mnogo stresniji, te se više usmjeravaju na zadržavanje već postojećeg komfora i izbjegavaju nove zadatke kako bi izbjegli još jedan mogući neuspjeh. Također, ometajuće misli nastale uslijed razvoda teže kontroliraju, a zbog niske razine samoeфикаsnosti nisu sposobni da se opuste, da odvrte pažnju od nastale situacije i usmjere se na školske zadatke, te često ne mogu da se smire i potraže podršku od strane svojih školskih prijatelja ili nastavnika. Sve navedeno može direktno da vodi ka depresiji učenika tako da zbog nemogućnosti sprječavanja negativnih misli vjerovatno mogu imati ponavljane depresivne epizode. Tome pridonosi i razočarenje u vlastite nade da će se njihovi roditelji pomiriti što uzrokuje loše raspoloženje koje slabi samoeфикаsnost, kao i nerazvijanje socijalnih odnosa koji bi učeniku mogli pomoći da lakše podnese stres nastao zbog rastave roditelja. Pajares (1996) u istraživanju potvrđuje Bandurinu teoriju samoeфикаsnosti, navodeći da vjerovanja o samoeфикаsnosti arbitriraju u odnosu djelovanja učinka vještina ili nekih drugih vjerovanja o sebi na izvedbu koja će uslijediti, i to na način da djeluju na upornost, napor i istrajnost.

5.1.2 Faktori vezani uz obitelj

Brojna istraživanja pokazuju da su različiti obiteljski faktori snažno povezani sa kvalitetom prilagodbe djeteta u školi zbog čega se vrlo često navodi: sretna obitelj-dobra djeca. Svaka obitelj, s obzirom na različit i specifičan kontekst, različito utiče na prilagodbu djeteta akademskom kontekstu. Obiteljski faktori koji su povezani sa djetetovom akademskom prilagodbom uključuju roditeljsko ponašanje, obrazovanje roditelja, obiteljske prihode, broj djece unutar obitelji, itd. Među faktorima koji dovode do smanjenog školskog uspjeha kod djece razvedenih roditelja su niska akademska očekivanja usamljenih roditelja (Shim i sur., 2000), nedostatak roditeljskog sudjelovanja u obrazovanju njihove djece (Yan i Lin, 2005), nizak socio-ekonomski status obitelji (Amato i Keith, 1991), posljedični stres usamljenog roditelja da se nosi sa zahtjevima novih obiteljskih izazova (Zinn i sur., 2008), loša kvaliteta dječjeg odnosa s oba roditelja (Wallerstein i Kelly, 1975), vremenska faza traumatičnog iskustva razvoda (prije, za vrijeme ili nakon razvoda) (Tyber, 2011) i podrška koja se pruža djeci od roditelja, braće i sestara, prijatelja, obitelji, škole, države i drugih mreža (Babalis, 2013). Obiteljski faktori uključuju i emocionalne reakcije na socioekonomsku situaciju, a to su: obiteljska klima (Felner i sur., 1995; Kurdek, 1995), roditeljske interakcije i konflikt (Allison i Furstenberg, 1989), stilovi obiteljskog odgoja (Baumrind, 1991; Dornbusch i sur., 1987; Steinberg, 1989). Unutar istraživanja obiteljske klime zasebnu veliku skupinu čine istraživanja uticaja roditeljskih bračnih sukoba, rastave braka i "obiteljske tranzicije" (Kurdek i sur., 1995).

Prva istraživanja obiteljskoj uticaja na akademsku uspješnost su kao kriterij kvalitetne obitelji uzimala socioekonomski status obitelji (SES) kojeg su činile sljedeće sastavnice: ekonomski položaj obitelji, obrazovni status oca ili majke, količina stimulativnih i kulturnih sadržaja kojima je stan opremljen, te organiziranost i struktura kućnog života. Nakon razvoda i dodatnog gubitka prihoda, mnogi su samohrani roditelji finansijski obavezni kretati se i raditi više sati, posvećujući tako manje vremena svojoj djeci (McLanahan i Sandefur, 1994). Smanjeno "kvalitetno vrijeme" s djecom dovodi do situacije da razvedeni roditelji manje pomažu u kućanskim poslovima i u manjoj mjeri nadziru društvene aktivnosti. Premještanje i gubitak ekonomskih resursa također utiču na mogućnosti obrazovanja ove djece (Amato i Keith, 1991). Prema sociolozima i razvojnim psiholozima, posebno smanjena socijalna kontrola i neučinkovita pravila razvedenih roditelja negativno utiču na dječje ponašanje (Barber, 2000). Tačnije, postoji veći rizik da djeca razvedenih roditelja napuste obrazovanje, manje su sklona pohađati visoko obrazovanje i općenito imaju manji stepen obrazovanja (Elder

i Russell, 1996; prema McLanahan i Sandefur, 1994). Nadalje, od djece razvedenih roditelja može se očekivati da neće moći započeti fakultetski studij jer su finansijske prepreke i dalje veće. Čak su i preporuke nastavnika za daljnje mogućnosti obrazovanja niže za djecu razvedenih roditelja (Dronkers, 1994). U odrasloj dobi, ove kratkoročne posljedice mogu dovesti do većih šansi za nezaposlenost, rada s nižim statusom, nižih prihoda i finansijskih problema (Amato i Keith, 1991; Morrison i Ritualo, 2000). Također, ograničena sredstva nakon razvoda mogu zahtijevati preseljenje u četvrti s neadekvatnim školama, visokom stopom kriminala i dobro razvijenom delinkventnom subkulturom (McLanahan i Booth, 1989). Takvo okruženje vjerovatno će povećati djetetov rizik kako za internaliziranje, tako i za eksternalizaciju problema. Promjena školske sredine ili mjesta stanovanja u vrlo često lošije stambene uvjete zbog pada standarda, također otežavaju akademsku prilagodbu djeteta (Buchanan i sur., 1996). S toga povećana učestalost problema prilagodbe djece razvedenih roditelja mogu jednostavno biti posljedica ekonomske teškoće koja često slijedi nakon razvoda braka (Simons i sur., 1999). Međutim, socioekonomski status samostalno nije dobar prediktor akademske uspješnosti, premda je struktura obitelji i potpuna i nepotpuna značajna za mnoge faktore, a posebno za dječju školsku i socijalnu prilagođenost. Povećanje povezanosti sa školskim uspjehom se postiže kad se kao obiteljske varijable uvrste procesne sastavnice, tj. elementi koji opisuju "obiteljsku obrazovnu atmosferu": roditeljske stavove prema školi, učenju, čitanju, važnosti i vrijednosti obrazovanja, roditeljske aspiracije za dječje napredovanje (White, 1982).

Odnos između djeteta i roditelja, tokom i nakon razvoda braka, promatra se unutar roditeljskog odgojnog stila. Taj stil ima različite posljedice na dijete ovisno o tome da li dijete odrasta u hladnoj i strogoj sredini, ili u toplom i emocionalnom okruženju. Prema istraživanjima postoje dvije temeljne dimenzije roditeljstva, a to su: *emocionalnost* i *kontrola*. Ove dimenzije su bipolarne i prema tome na jednom kraju se nalazi visoka emocionalnost (toplina) ili visoka kontrola, a na drugom niska emocionalnost (hladnoća), te slaba kontrola.

Dimenzija emocionalnosti je posebno važna kod djece rastavljenih roditelja, jer upravo na njoj se temelji odnos između roditelja i djeteta, posebno nakon rastave. Roditelji trebaju da budu emocionalno topli, da prihvaćaju svoju djecu, pružaju im pažnju, brigu i podršku čak i ako više ne borave u zajedničkom domu, te trebaju da sagledavaju stvari iz perspektive djeteta kako bi mu pomogli da razumije proces kroz koji svi zajedno prolaze. Takvi roditelji u odgoju djeteta i njegovom disciplinovanju koriste objašnjenja, pohvale i ohrabivanja. S druge strane, postoje i roditelji koji su neprijateljski nastrojeni prema svojoj djeci, hladni su, zanemaruju ih,

odbacuju, kritiziraju i kažnjavaju, i u konačnici prema njima su emocionalno hladni. Emocionalna toplina je vrlo važan faktor obiteljskog okruženja jer može da utiče na djetetov razvoj i njegovu prilagodbu školi (Becker, 1964; Franc i sur., 1991; Kandel, 1990; Sears i sur., 1957, prema Vander-Zanden, 1993).

Dimenzija kontrole ili nadzora podrazumijeva ponašanja koja roditelji koriste tokom interakcija sa svojom djecom kako bi promijenili i usmjerili njihova ponašanja i unutrašnja stanja (Peterson i Rollins, 1987). Na jednom kraju dimenzije su roditelji koji imaju čvrstu kontrolu djetetova ponašanja, te vode računa o tome da se djeca pridržavaju postavljenih pravila. Na drugom kraju su oni roditelji koji postavljaju malo ili nimalo pravila ponašanja, popuštaju svojoj djeci i daju im puno slobode. U procesu razvoda braka i nakon njega, roditelj koji preuzme brigu za dijete i ostaje sa njim u zajedničkom domu često na ovaj način nastoji da modificira djetetovo ponašanje. Takvi roditelji nakon rastave ili bivaju zaokupirani u potpunosti sobom i zanemaruju dijete, ili žele da nadomijeste djetetu ono što je izgubljeno te mu daju svu slobodu.

Za adekvatnu akademsku prilagodbu, istraživanja pokazuju da je važna emocionalna toplina i umjerena kontrola kako bi dijete naučilo da postoje pravila koja treba slijediti, pomoću kojih bi uspješno bio uključen u zajedničke aktivnosti sa svojim vršnjacima, u školi i izvan nje. Nielsen i Metha (1994) su u svom istraživanju sa srednjoškolcima pokazali da su roditeljska podrška, kontrola i odobravanje pozitivno povezani sa kompetentnošću u školi. Roditeljsko ohrabrivanje, toplina i uključenost u velikoj mjeri utiču na koeficijent inteligencije djeteta i njegovu akademsku prilagodbu u ranom djetinjstvu. Prema Berku (2008) količina govora koju roditelji upute djetetu utiče na njegov rani jezični razvoj, a na osnovu kojeg se razvija inteligencija i njegov uspjeh u osnovnoj školi. Nakon razvoda braka roditelji su često izmoreni i nemaju dovoljno energije za dijete, te su skloni da zanemaruju i prigušuju njegovu aktivnost ili mu nameću neke druge aktivnosti. Takvo djelovanje roditelja negativno utiče na pažnju djeteta, njegove rezultate na školskim zadacima i stupanj zrelosti igre. Brojna istraživanja pokazuju da je nakon rastave braka za školsku prilagodbu važna briga i emocionalnost roditelja. Brižnost, osjetljivost na djetetove potrebe i emocionalno ponašanje prethode djetetovim kasnijim postignućima (Berk, 2008). Ono što bi svim obiteljima trebalo biti zajedničko bez obzira na strukturu je odnos između roditelja i djeteta budući da on uvjetuje dječji razvoj. Neovisno o tome da li su se partneri razveli, važno je da dijete ima dobar primjer obitelji iz kojeg će učiti o životu. Ako su roditelji neprilagođeni, onda oni nisu pouzdan uzor čije bi ponašanje dijete imitiralo (Rosić, 2005).

6. SOCIJALNA PRILAGODBA

Akadska prilagodba predstavlja jednu od najvažnijih komponenti djetetove prilagodbe školskim i akademskim zadacima, ali autori ističu da postoje i brojni drugi zahtjevi koje djeca trebaju zadovoljiti kako bi se u potpunosti prilagodila školskom kontekstu. Zbog toga je konceptualiziranje prilagodbe na školu tokom 90-ih godina prošlog stoljeća u istraživanjima prošireno i na socijalne, neakademske i socijalno-emocionalne pokazatelje. Autori Perry i Weinstein (1998) pored akademskog ističu i socijalno i ponašajno funkcioniranje kao važne faktore školske prilagodbe. Socijalno funkcioniranje uključuje odnos koji dijete uspostavlja sa nastavnicima i vršnjacima kao što je prihvaćenost od strane vršnjaka, osjećaj pripadanja, kvaliteta prijateljstva i dr. Ponašajno se odnosi na ponašanje djeteta u skladu sa ulogom i uključuje samoregulaciju kao što je: usmjeravanje pažnje, poštivanje pravila, kontrola impulsa i sl. Socijalna prilagodba se odnosi i na to koliko su učenici uključeni u aktivnosti izvan škole kao što su likovne, muzičke, dramske, sportske i druge sekcije. Birch i Ladd (1996) kao pokazatelje socijalne prilagodbe ističu dječju percepciju škole i školskog okruženja, afektivno iskustvo u školi, te dječju angažiranost u školi odnosno razredu. Također, prema autorima Živčić-Bećirević i sur. (2007), pokazatelji socijalne prilagodbe su i broj prijatelja koje je dijete steklo u školi i trajanje tih prijateljstava, te kvaliteta odnosa među njima.

U samom procesu razvoda, supružnici nisu jedini koji se u tom trenutku rastavljaju. Razvod uzrokuje i rastavljanje roditelja od djece. Autori navode da je osnovna posljedica razvoda braka smanjenje kvalitete odnosa roditelja i djeteta (Meneghan i Parcel, 1995; prema Fagan i Churchill, 2012). Pojedina istraživanja ukazuju da djeca razvedenih roditelja mogu dobivati manje emocionalne i finansijske, te praktične pomoći od svojih roditelja (Amato i Booth, 1997; prema Fagan i Churchill, 2012). Zbog toga, nakon razvoda braka odnos između roditelja i djece se pogoršava (Amato, 2001; prema Fagan i Churchill, 2012). Kada se dogodi rastava braka koja rezultira lošim odnosima djeteta i roditelja, dijete najčešće postaje sklono da traži socijalnu podršku od drugih osoba koje smatra sebi bliskim kako bi na taj način potaknuo svoj kognitivni i socijalni razvoj (Berndt, 1989; Brajša-Žganec i sur., 2000; Hartrup, 1989; van Aken i Asendorpf, 1997; prema Brajša-Žganec, 2003). Ukoliko djeca ne razviju adekvatnu privrženost sa svojim roditeljima, oni će istu pokušati dopuniti u odnosu s prijateljima i vršnjacima, što u konačnici može rezultirati boljoj socijalnoj kompetenciji, prosocijalnom ponašanju i manjoj agresivnosti (Gurlanik i sur., 1996; Howes i sur., 1994; prema Brajša-

Žganec, 2003). U kasnijoj dobi, djeca razvedenih roditelja mogu imati poteškoće u održavanju emotivnih veza. Oni u odnosu na drugu djecu imaju više partnera i često ih mijenjaju, te imaju veći broj seksualnih partnera čime je povećan rizik od spolno zaraznih bolesti i brojnih emocionalnih posljedica (Booth i sur., 1984; prema Fagan i Churchill, 2012). Nadalje, razvod braka može smanjiti razinu povjerenja između djeteta i roditelja što u odrasloj dobi može dovesti do poteškoća pri formiranju i oblikovanju romantičnih veza. Jacquet i Surra (2001; prema Fagan i Churchill, 2012) u svom istraživanju su pokazali da žene koje dolaze iz rastavljenih obitelji govore o manjoj razini povjerenja i zadovoljstva kada je riječ o romantičnim odnosima. Također, Cui i Fincham (2010; prema Fagan i Churchill, 2012) u svom istraživanju ukazuju da osobe koje su odrastale i koje su odgajane u rastavljenim porodicama imaju općenito negativnije stavove o braku, a pozitivnije stavove o razvodu braka. Takav negativan stav može uzrokovati da partneri u romantičnoj vezi ne budu dovoljno posvećeni i predani jedni drugima što uveliko može smanjiti kvalitetu njihovog odnosa.

Adolescencija je najčešće period kada se mladi počinju upuštati u romantične odnose sa drugom osobom, te je zbog toga veoma važno da se tokom srednjoškolskog obrazovanja razgovara sa njima o ovoj temi kako bi se preventivno djelovalo i potaknulo da grade zdrave i iskrene odnose. Istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju dva puta veću vjerovatnost da će se i oni u budućnosti razvesti u odnosu na djecu koja dolaze iz cjelovitih obitelji (Webster i sur., 1995; prema Fagan i Churchill, 2012). Socijalna prilagodba je posebno važna u periodu adolescencije jer oni u tom periodu prijateljstvo vide kao intiman i podržavajući odnos. Također, u ovom periodu vršnjaci više vremena provode jedni sa drugima nego sa roditeljima, tako da su oni i značajan izvor socijalne podrške. Međutim, djeca i adolescenti razvedenih roditelja često se povlače u sebe i imaju narušene odnose sa svojim vršnjacima jer se osjećaju drugačijim i često neshvaćenim od strane okoline.

Ladd (2003) navodi najvažnije faktore od kojih ovisi djetetova percepcija škole i afektivno iskustvo, a to su: djetetovo zadovoljstvo školom, percepcija socijalne podrške, te psihološke i emocionalne reakcije djeteta u školskom kontekstu. Ovi faktori su posebno važni za djecu razvedenih roditelja jer sva tri faktora ovise o prvobitnom problemu kroz koji djeca prolaze, a kojeg često prenose u školu. Djetetovo zadovoljstvo školom je stupanj u kojem dijete iskazuje da li voli ili ne voli ići u školu, a procjene daju roditelji ili nastavnici. Kao što je ranije spomenuto, roditelji koji se razvode najčešće su zaokupirani vlastitim životom i tragaju za putem koji će ih usmjeriti na novu i sigurnu budućnost. Nerijetko vrlo malo pažnje usmjeravaju na dijete, posebno na njegovo funkcionisanje u školi zbog čega nisu u mogućnosti da uvide da

li je dijete zadovoljno u školi, da li se na adekvatan način prilagodilo (posebno kada je riječ o djeci koja su razvodom promijenila mjesto stanovanja i školu), da li je prihvaćeno od strane vršnjaka i sl. Takva djeca vjerovatno neće verbalizovati svoje nezadovoljstvo, ali ono se odražava kroz izostajanja iz škole, loše postignuće, tjelesni simptomi i dr. Percepcija socijalne podrške predstavlja procjenu djeteta o dostupnoj pomoći od strane vršnjaka za eventualne emocionalne i instrumentalne probleme, a psihološke i emocionalne reakcije mogu biti osjećaj usamljenosti ili anksioznosti u školi (Ladd, 2003). Walker i sur. (2008) ukazuju da se djeca samohranih roditelja osjećaju socijalno izoliranima od strane druge djece zbog čega su podložnija depresiji. Socijalno prilagođeno dijete usvaja prosocijalna ponašanja kao što su pomaganje i suradnja, manje je egocentrično, impluzivno i zato manje pokazuje obrasce neprimjerenog ponašanja. Takva djeca pokazuju pozitivnije stavove i oblike u odnosima sa vršnjacima i odraslima (Valjan-Vukić, 2009). U procesu socijalizacije, djeca razvedenih roditelja imaju teškoće sa suočavanjem i nošenjem sa neugodnim emocijama, strahom, ljutnjom i frustracijom zbog čega im je otežano sticanje socijalnih vještina. Bayrakal i Kope (1990) su u svom istraživanju pokazali da djeca samohranih roditelja imaju najlošije odnose sa vršnjacima oba spola, te da u tim odnosima fali dosljednosti i dubine. Adolescenti iz razvedenih obitelji također su pokazali i promjene u predodžbi o njima samima, ali i o njihovim obiteljima (Winstok i sur., 2004).

Pored toga, socio-emocionalni razvoj djece povezan je sa strukturom obitelji. U literaturi se navodi kako su nestabilnosti u obitelji povezane s nižom razinom socijalnog razvoja, kao što je niska kompetentnost odnosa s drugima (Cavanagh i Huston, 2006), te ponašajni problemi vezani uz školu kao što je suspendiranje iz škole (Thompson, Hanson i McLanahan, 1994). Također, rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da djeca razvedenih roditelja imaju dva puta veću vjerovatnost da će se i oni u budućnosti razvesti u odnosu na djecu koja dolaze iz cjelovitih obitelji (Webster i sur., 1995; prema Fagan i Churchill, 2012).

Sve dimenzije socijalne prilagodbe autori smatraju veoma važnima za školski uspjeh i napredak u obrazovanju općenito. Ukoliko djeca pozitivno percipiraju školu i školsko okruženje veća je vjerovatnoća da će se u njoj osjećati ugodno zbog čega će primjećivati više prilika za učenje, što će u konačnici rezultirati bogatim obrazovnim iskustvom u odnosu na djecu, koja se zbog različitih okolnosti, na samom početku ne osjećaju ugodno u školi. Takva djeca su i djeca razvedenih roditelja čija je pažnja najvećim dijelom usmjerena na situaciju u kući, a vrlo malo na školu i njene zahtjeve.

Ladd i Dinella (2009) u svojim istraživanjima navode da djeca koja imaju pozitivne osjećaje prema školi postižu bolji akademski uspjeh i više se uključuju u razredne aktivnosti. Uključenost je posljednjih desetljeća prepoznata kao jedan od glavnih prediktora akademskog uspjeha (Fredricks i sur., 2004), zbog čega i brojni autori ističu da je jedan od načina pružanja podrške djetetu razvedenih roditelja upravo uključivanje u različite školske aktivnosti.

7. EMOCIONALNA PRILAGODBA

Bez obzira kada i na koji način saznaju za razvod roditelja, većini djece je veoma teško da emocionalno prihvate tu situaciju (Čudina Obradović i Obradović, 2006; Osmak- Franjić, 2010; Hajnić, 2014). Emocionalne reakcije djece koje se najčešće spominju, a koje se mogu odraziti u školskom kontekstu su tuga, ljutnja, usamljenost, depresija, anksioznost, briga, nezadovoljstvo životom i školom, nisko samopouzdanje, odbijanje, krivnja i drugo (Osmak- Franjić, 2007; Fagan i Churchill, 2012). Ljutnja se vrlo često može javiti kod djece razvedenih roditelja. Djeca ljutnju mogu potiskivati u sebe ili mogu pokazivati razna destruktivna ponašanja poput vikanja, udaranja i sl. Ukoliko dijete potiskuje ljutnju ona tada može rezultirati psihosomatskim problemima kao što je glavobolja ili mučnina (Smerić- Pecigoš 2007, Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, 2010). Također, jako izražen osjećaj kod djece razvedenih roditelja je i anksioznost. Prema Smerić-Pecigoš (2007), anksioznost se može javiti kao osjećaj napuštenosti, krivnje, straha zbog promjene životnih uvjeta, a može dovesti i do eventulanih poteškoća u budućnosti. Neka istraživanja pokazuju da se u školskom okruženju anksioznost izražava zatvaranjem učenika u sebe i povlačenjem od vršnjaka, te da su ti učenici skloni da sebi postavljaju pretjerane školske zahtjeve. Autori ističu da su razgovor i stabilna okolina najbolji protektivni faktori u borbi protiv anksioznosti (Smerić- Pecigoš, 2007).

Emocionalna prilagodba je u velikoj mjeri različita za svako dijete, a većina provedenih istraživanja pokazuje da su najčešće reakcije povećana depresija i agresija (Čavarović- Gabor, 2008; Fagan i Churchill, 2012). Prema Rodriguez (2007), te reakcije rezultiraju djetetovom smanjenom samokontrolom i odgovornošću, što se može odraziti na djetetov školski uspjeh, redovito obavljanje školskih zadataka, načine usvajanja znanja i slično. Rezultati izvedeni iz dvije glavne longitudinalne studije pokazuju da razvod uzrokuje negativan stres kod djece, a djeca osnovnoškolske dobi pokazuju povećanu anksioznost i depresiju, niže samopoštovanje i

više školskih problema (Hetherington i sur., 1982; Wallerstein i Kelly, 1976). Literatura sugerira da su problemi u braku i razvod braka povezani sa povlačenjem djece, depresijom, smanjenom socijalnom kompetencijom, povećanom agresivnošću, zdravstvenim problemim i slabijim školskim ocjenama (Katz i Gottman, 1995; prema Brajša-Žganec, 2003). Uz to, autori ukazuju da su djeca razvedenih roditelja sklonija obolijevanju od karcinoma i hroničnih bolesti, čime su utvrđene posljedice razvoda roditelja na zdravlje djece (Fagan i Churchill, 2012).

Emocionalna prilagodba školskom kontekstu je u velikoj mjeri uvjetovana obiteljskim odnosima. Mnoga istraživanja pokazuju da roditeljsko ponašanje prema djetetu, adekvatna komunikacija, privrženost i toplina povećava njegovo samopouzdanje i doprinosi razvoju socijalnih kompetencija u adolescenciji, dok odbijanje i kontrola dovode do depresije i anksioznosti. White i sur. (1985) u svom istraživanju koje se bavilo uticajem razvoda supružnika na privrženost sa njihovom djecom pokazuje da učesnici koji su doživjeli razvod braka ne pokazuju manje razine privrženosti od onih koji još uvijek žive u cjelovitoj porodici. Također, rezultati pokazuju veću privrženost djece prema majkama iz rastavljenih obitelji, nego majkama iz cjelovitih obitelji, dok je kod očeva razina privrženosti s obzirom na ova dva tipa obitelji bila jednaka. Nadalje, rezultati ukazuju na niže razine privrženosti prema majci ili ocu koji nisu primarni skrbnici, u odnosu na razine privrženosti djeteta prema roditeljima u cjelovitoj obitelji. U konačnici, rezultati pokazuju da nedovoljna skrb o djetetu jednako negativno utiče na privrženost i sa majkom i ocem. Ali, majke su još uvijek u boljem položaju u odnosu na očeve i više su povezane sa djecom zbog čega ona pokazuju veću privrženost majkama nego očevima koji nisu skrbnici. Beckwit i sur. (1999) proveli su longitudinalno istraživanje na djeci koja su u najranijoj dobi prošla kroz proces razvoda roditelja pa sve do njihove 18. godine, gdje su pokazali da razvod smanjuje vjerovatnost razvoja stila sigurne privrženosti, dok istodobno povećava vjerovatnost da se razvije preokupirani stil privrženosti. Također, Wallerstein i Corbin (1989; prema Sirvanli-Ozen, 2005) u svom istraživanju pokazuju da mladi čiji su se roditelji razveli iskazuju više psihosocijalnih problema poput visoke razine anksioznosti i straha od odbacivanja.

Opća i ispitna anksioznost

Mogućnost procjene doživljaja anksioznosti može omogućiti uvid u kvalitetu emocionalne prilagodbe učenika (Wentzel, 2003). Također, mnoga istraživanja pokazuju dugoročne i kratkoročne efekte koje razvod ima na anksioznost kod djece. Fergusson i sur.

(1994) u svom istraživanju pronalaze da razvod koji se dogodio tokom školskog uzrasta djeteta značajno više utiče na kognitivnu izvedbu djeteta u odnosu na onu djecu koja su kroz proces razvoda prošla prije početka školovanja, i onu čiji se roditelji nisu razveli. Njihovi rezultati upućuju na postojanje određenih varijabli kao što su školska izvedba i intrernalizacija, koje su posebno izražene kada se djeca približavaju periodu adolescencije, i u velikoj mjeri negativno utiču na njihovu prilagodbu školskom kontekstu i školskim zahtjevima. Nadalje, često se postavlja pitanje zašto je anksioznost posebno izražena kod učenika u dobi od 12 godina (onda kada ulaze u fazu puberteta), a autori objašnjavaju da normativne promjene koje se dešavaju između roditelja i djeteta nastale kao posljedica razvoda, kao i stresori koji su vezani za razdoblje adolescencije povećavaju razinu dječje anksioznosti (Hetherington i Anderson, 1987; prema Pagani i sur., 1997). Hetherington i sur. (1992) također pronalaze da u rastavljenim porodicama koje kao takve funkcionišu dugo vremena i porodicama koje su tek formirane, problematična ponašanja djece u okolini i školi mogu se javiti tek kada dijete uđe u fazu puberteta.

Neizostavno je spomenuti i ispitnu anksioznost koja se javlja u školskom okruženju, a koja je posebno izražena kod djece razvedenih roditelja. Ispitna anksioznost često može biti uzrok njihovog lošijeg školskog uspjeha i teže prilagodbe školskim zahtjevima. Sieber (1980; prema Arambašić, 1988) najčešće definira ispitnu anksioznost kao skup fenomenoloških, fizioloških i bihevioralnih reakcija koji djeluju na skupinu podražaja povezanih sa ispitivanjem ili procjenom, a javljaju se kao rezultat zabrinutosti od mogućeg neuspjeha. Slično tome, Arambašić (1988) i Erceg (2007) govori o tome da osobe koje su visoko ispitno anksiozne svoju kognitivnu aktivnost usmjeravaju na sadržaje koji nisu relevantni za određeni zadatak. Većina istraživanja pokazuje da je zabrinutost glavni negativni uzročnik na školska postignuća, te da ne postoji povezanost između emocionalne komponente i akademskih postignuća (Deffenbacher, 1980; Elliot i McGregor, 1999; prema Živčić-Bećirević i Rački, 2006). Djeca koja su visoko anksiozna, u školskim situacijama procjene imaju tendenciju da budu samokritična zbog čega svoju pažnju usmjeravaju na sadržaje irelevantne za zadatak, što dovodi do toga da često nisu u mogućnosti da efikasno riješe zadatak i daju pravi odgovor. Također, pokazalo se da visoko ispitno anksiozni učenici koriste neefikasne i loše metode učenja koje dalje vode do lošijeg školskog uspjeha (Arambašić, 1988 i Erceg, 2007). Neefikasna metoda učenja uzrokuje da učenici često pamte različite informacije bez razumijevanja, čime se smanjuje njihova mogućnost razlikovanja bitnih činjenica od nebitnih. Nadalje, istraživanja pokazuju da je visoka ispitna anksioznost povezana s niskim samopoštovanjem djece,

ponavljanjem i padanjem razreda, te negativnim stavovima prema školi i studiranju (Bryan i sur., 1983; prema Wachelka i Katz, 1999; Erceg, 2007).

Depresivne reakcije

Zbog različitih, negativnih životnih okolnosti kao što je razvod braka roditelja, djeca i adolescenti mogu povremeno doživljavati depresivno raspoloženje. Nakon razvoda braka djeca se mogu osjećati razočarano, žalosno zbog odlaska jednog roditelja iz obitelji i neraspoloženo, te jaderno ukoliko imaju tendenciju da sebe okrivljuju za razvod roditelja. Depresivno raspoloženje se često povezuje s anksioznošću. Međutim, ova dva fenomena se razlikuju po tome što je depresivno raspoloženje obrnuto povezano s pozitivnim raspoloženjem, a anksioznost nikako nije povezana sa pozitivnim raspoloženjem. Autori navode da se veselo raspoloženje nikada ne pojavljuje istovremeno sa depresivnim, ali osoba može biti i vesela i anksiozna istovremeno (Watson i Kendall, 1989; prema Živčić, 1994). Bez obzira da li je uvjetovana razvodom ili nekom drugom životnom promjenom, depresija je i kod djece više nego poremećaj raspoloženja, te uključuje sve domene ljudskog funkcioniranja: bihevoralnu, emocionalnu, somatsku i kognitivnu. Različita istraživanja pokazuju da djeca koja su depresivna zbog razvoda braka roditelja, ponekada mogu biti pretjerano aktivna i agresivna. Kod adolescenata, depresija se može manifestovati kao antisocijalno ponašanje, negativizam, te osjećaj neshvaćenosti, što može objasniti činjenicu da djeca razvedenih roditelja često mogu pokazivati različite oblike neprilagođenog ponašanja u školskom kontekstu. Napr. pokazalo se da djeca iz razvedenih obitelji općenito imaju lošiji školski učinak, manjak socijalne kompetencije, te probleme u ponašanju (Amato, 2000). Također, javljaju se i poteškoće vezane uz međuljudske odnose u obitelji, školi i među vršnjacima (Carr, 1999).

Istraživanja pokazuju da iako se depresivna i nedeprativna djeca ne razlikuju na testovima općih intelektualnih sposobnosti, depresivna djeca u kontinuitetu imaju slabiji školski uspjeh, a imaju i različite poteškoće u učenju (Cole, 1990; Nolen i sur., 1986; Kazdin i Marciano, 1998). Njihov uspjeh na standardiziranim testovima školskih postignuća je slabiji što je depresivnost izraženija. Autori pokazuju da depresivna djeca imaju veću frekvenciju ponavljanja razreda, izostanaka, kašnjenja u školu, nezavršavanja domaćih zadataka, te su u velikoj mjeri nezadovoljniji školom u odnosu na nedeprativnu djecu (Lewinsohn, Roberts i sur., 1994; Kazdin i Marciano, 1998; prema Bumber, 2003).

Također, autori ističu da povezanost između depresivnosti i teškoća u učenju može biti dvosmjerna. Slabiji školski uspjeh može se javljati kao znak ili uzrok depresivnosti. Ukoliko razvod ili neki drugi obiteljski problem potakne teškoće u školi, depresija ih može podržavati i pratiti, te posljedično na taj način zatvoriti depresivni krug. Napr. ukoliko dijete počne da doživljava neuspjeh u školi, a vršnjaci ga počnu izbjegavati, ismijavati ili slabije prihvatati jer su mu roditelji razvedeni, dijete će razvijati osjećaj nekompetentnosti, što će produbiti daljnju depresivnost. Depresija time može dodatno oslabiti djetetovo postignuće u školi i njegove socijalne vještine, te na taj način podržavati probleme u školi i depresivno ponašanje općenito. Nadalje, školski uspjeh može negativno djelovati na samopoštovanje djeteta i dovesti do daljnje depresivnosti i neuspjeha u učenju (Bumber, 2003).

Depresija učenika uzrokovana razvodom i narušenim obiteljskim odnosima može biti prolazna i trajna, a depresivna dinamika određuje tip i način liječenja. Istraživanja pokazuju da je najefikasnija individualna i grupna psihoterapija djece, ali da je veoma važno uključiti i njihove roditelje. Iako su se partneri razveli, bitno je da oba roditelja budu podjednako uključena u terapijske programe. Kako navode autori, poboljšanje odnosa između roditelja i djeteta, posebno kada je riječ o razvedenim parovima, pridonosi smanjenju depresivnih i anksioznih reakcija djeteta, što paralelno može ublažiti ili otkloniti školski neuspjeh kojeg terapeuti smatraju važnim simptomom depresije (Bumber, 2003).

Psihosomatske reakcije

U situacijama kada se dijete ili adolescent teško nosi sa nekim životnim situacijama kakav je razvod braka roditelja, tjelesni simptomi mogu postati vrlo neugodni i mogu ometati svakodnevno funkcioniranje djeteta. Prema autorima, ukoliko su tjelesni simptomi intenzivni i ukoliko traju duže vrijeme, oni mogu dovesti do poremećaja fizioloških sistema i oštećenja organa (Vulić-Prtorić, 2005).

Djeca koja su sklona psihosomatskim reakcijama u stresnim situacijama razvoda, svoje strahove, napetosti i tjeskobe najčešće izražavaju somatski. Vrlo često je intenzitet događaja razvoda braka roditelja takav da se djeca zbog svoje kognitivne i emocionalne nezrelosti ne znaju adekvatno nositi sa njim, pa im je emocije koje doživljavaju kroz proces razvoda najlakše ispoljavati kroz tjelesne reakcije i poremećaje. Istraživanja pokazuju da je značajan porast broja negativnih tjelesnih simptoma rezultat velikog broja negativnih stresnih životnih događaja kao

što je razvod roditelja, kao i promjena u načinu života djece i mladih koje razvod sa sobom nosi. Napr. istraživanje koje je provedeno u Finskoj pokazuje značajan porast broja simptoma u periodu od deset godina (Santalahti i sur., 2005). Različiti tjelesni simptomi koje djeca i adolescenti različite dobi doživljavaju kao osobito neugodne u školskom okruženju mogu dovesti do izostanka iz škole, slabijeg školskog uspjeha, izbjegavanje socijalnih odnosa sa vršnjacima, stalnih posjeta ljekaru, i sl. (Vulić-Prtorić, 2006).

Zaključno, autori ističu da je vrlo važno pomoći djeci da slobodno izraze svoja emocionalna stanja kako bi se smanjio dječji strah da će nakon razvoda roditelja biti nevoljena i odbačena. Također, kako bi se posljedice razvoda braka i negativni tjelesni simptomi ublažili, korisno je pokušati sagledati razvod sa stajališta djeteta i na taj način dati prednost njegovim emocijama (Rodriguez, 2007). Literatura sugerira da su djeca koja prolaze kroz razvod braka roditelja izložena ekstremnom stresu sukoba njihovih roditelja, a proživljavanje procesa separacije ima negativne posljedice na njihov socio-emocionalni razvoj (Amato i Keith, 1991). Dakle, u raznim područjima djetetova razvoja može doći do promjena uzrokovanih razvodom braka roditelja.

8. ULOGA ŠKOLE U PROCESU PRILAGODBE DJETETA NAKON RAZVODA BRAKA RODITELJA- PREVENTIVNE AKTIVNOSTI I INTERVENCIJA

Pored svih negativnih posljedica koje razvod ostavlja na razvoj djece i njihovu prilagodbu školi, nije nužno pravilo da će djeca nakon razvoda roditelja razviti neke od neprilagođenih oblika ponašanja. Istraživanja pokazuju da brojna djeca koja žive sa samohranim roditeljem nisu manifestirala neka socijalno nepoželjna ponašanja poput počinjavanja nedozvoljenog djela, napuštanje škole i sl. Takav dokaz je važan podsjetnik na to da je većina djece otpornija, te se može suočiti sa problemom odrastanja s jednim roditeljem (McLanahan i Booth, 1989). Nepotpune obitelji imaju mnoge probleme, ali to ne znači da se roditelji ove djece manje brinu za njih. Postoje mnoga djeca iz jednoroditeljskih obitelji koja su živjela u teškim uvjetima ali su se prilagodila školama i danas su postali uspješni odrasli ljudi. Pored obitelji, neizostavna je podrška i metode socijalizacije koje djetetu pruža škola, budući da njen uticaj na dijete može biti veći nego sam razvod roditelja.

Najvažnija osoba za dijete u školi je njegov nastavnik. Mnogim učenicima, posebno onima iz jednoroditeljskih obitelji, njihov nastavnik postaje roditelj izvan kuće. U školi nastavnik može biti od velike pomoći djeci koja trebaju malo osobnog vremena i pažnje kako bi se nosila s obiteljskim stresovima uzrokovanih razvodom. Nastavnici su često najstabilnija odrasla figura u životu djeteta čiji su roditelji usred razvoda. U obitelji u kojoj dijete ima malo ili nimalo kontakta sa svojim roditeljem bez skrbnništva, odnos s odraslom osobom, posebno ako je odrasla osoba istog spola kao odsutni roditelj, može biti od posebne pomoći. Ako je nastavnik u bliskim odnosima s učenicom tokom obiteljske tranzicije, on može brže identificirati nove probleme, pružiti mu trenutnu podršku i organizirati adekvatne preporuke ako je potrebna dodatna pomoć (Drake, 1981; prema Hargreaves, 1991). Istraživanja pokazuju da je kvaliteta odnosa između nastavnika i učenika značajna determinanta prilagodbe (Goodenow, 1992). Kvalitetan odnos koji podrazumijeva brigu nastavnika od posebne je važnosti kada je riječ o učenicima koji pokazuju „rizična“ akademska ponašanja u vidu poteškoća u adekvatnoj prilagodbi i odgovaranju školskim zahtjevima (Muller, 2001; Kalil i Ziol-Guest, 2007). Kako navodi Bujišić (2005), nastavnik uvijek treba biti na raspolaganju djetetu. On djetetu treba dati na znanje da je otvoren za razgovor i svjestan situacije. Pored toga, autorica navodi da je jednako važno ne vršiti pritisak na to da se dijete otvori. Nastavnik svojom

ulogom pomaže djetetu da izrazi vlastita osjećanja kroz razne igre, sekcije i sl. On kroz njih može pomoći djetetu da stekne slobodu izražavanja svog mišljenja i osjećaja, te prihvatanja vlastitih emocija. Nastavnik bi trebao prihvatati učenikove emocije i pružiti mu priliku da na različite načine prikaže iste, napr. pomoću igrokaza sa lutkama (Bujišić, 2005). Djeca osnovnoškolskog uzrasta teško prihvataju promjene i zbog toga je važno da nastavnik kroz aktivnost i razgovor objasni djetetu da su promjene sastavni dio života. On to može učiniti na način da djetetu dopusti da se igra lutkama gdje oni mogu stvoriti svoj svijet i imati kontrolu nad njim (Bujišić, 2005).

Istraživači se slažu oko toga kako škole i nastavnici mogu pomoći učenicima da se uspješno prilagode kroz obiteljsku krizu ili tranziciju. Oni preporučuju da u tim situacijama nastavnik treba uzeti u obzir sljedeće smjernice (Randall, 1981; Appel, 1985; Beckwith i sur., 1986; prema Hargreaves, 1991):

- Budite puno razumijevanja, topli, brižni i strpljivi s djetetom;
- Priznajte i aktivno slušajte djetetove osjećaje;
- Komunicirajte s djetetovom obitelji i budite mu na raspolaganju kao izvor podrške djetetovoj obitelji;
- Prepoznajte potencijalne probleme u učenju i ponašanju i riješite ih što je prije moguće;
- Održavajte visoka očekivanja od djeteta i pomozite mu potvrditi i izgraditi samopoštovanje;
- Pratite promjene u djetetovom obiteljskom statusu

Schunk (2004) navodi da je doživljaj prihvatanja od strane nastavnika povezan sa školskom prilagodbom u smislu povećane suradnje sa vršnjacima u razredu, smanjene agresivnosti, boljeg školskog uspjeha i većeg zadovoljstva školom. Vršnjačka podrška je posebno važna i od pomoći u prilagodbi djeteta u školi, i također može potkrijepiti školski uspjeh (Masten i Coatsworth, 1998; prema Zvizdić, 2003). Rezultati istraživanja upućuju da su prihvatanje od strane vršnjaka i popularnost povezani sa visokim IQ i boljim školskim uspjehom, te mnogim pozitivnim karakteristikama (Hartup, 1983; Masten i sur., 1985; Newcomb i sur., 1993; Masten i Coatsworth, 1998; prema Zvizdić, 2003). Nastavnici svojim ponašanjem i ličnošću predstavljaju modele i uzore koje djeca oponašaju i sa kojima se nastoje identificirati, zbog čega vrlo često usvajaju karakteristike koje trajno zadržavaju. Poistovjećivanje sa nastavnikom je najviše izraženo u školi, a učenici žele i očekuju da nastavnik bude dobar primjer za ono što on sam očekuje od njih (Lalić, 2005; prema Dautbegović, 2010). Prema Milleru (1999), učinkovito

poučavanje započinje nastavnikovim razumijevanjem uticaja razvoda na dijete. Za učenika bi se trebalo razviti poticajno okruženje, sigurni kanali da prenosi osjećaje i probleme, upute za izgradnju vještina suočavanja i samoregulacije i resursi za pomoć roditeljima (Miller, 1999). Nastavnici mogu pružiti djetetu emocionalnu sigurnost i podršku u područjima rekreacije, davanja savjeta, resursa, emocionalnih i pozitivnih povratnih informacija. Tačnije, nastavnik može uvjeriti dijete da su njihovi odnosi sigurni i netaknuti. Ovo uvjeravanje povećava sigurnost i samopoštovanje djeteta. Nastavnici mogu tražiti načine na koje dijete može uticati na značajne postupke, aktivnosti i događaje u učionici. Primjeri uključuju izbor rasporeda sjedenja, grupa, aktivnosti i domaće zadaće. Dodjeljivanje vodećih uloga djeci povećat će njihov osjećaj osobne kontrole (Miller, 1999). Još neka školska istraživanja pokazala su da: "Djeca čiji se roditelji razvode i koja su imala adekvatnu podršku, imala su niže rezultate na mjerama poteškoća, tjeskobe i zabrinutosti nakon razvoda, a više na mjerama otvorenosti u vezi s razvodom i pozitivnim resursima" (Alpert-Gillis i sur., 1990). Implikacija ovih studija je da je emocionalna podrška u školskom okruženju učinkovita u pomaganju djeci, čiji se roditelji razvode ili su se razveli, da se nose sa svojim situacijama (Richardson i Rosen, 1999).

Programi za intervencije u školskom kontekstu

Širenje informacija o školskoj intervenciji za djecu čiji se roditelji razvode i njena učinkovitost u smanjenju negativnih efekata razvoda na djecu je ključna. Mnoge škole širom zemlje sada nude neku vrstu intervencije za djecu razvedenih roditelja. Istraživanja pokazuju da intervencije u školi pomažu u suzbijanju štetnih efekata razvoda (Pedro-Carroll i sur., 1992; prema Richardson i Rosen, 1999). Pokazalo se da programi u školskom okruženju poboljšavaju funkcioniranje djece nakon razvoda (Amato, 2001). Amato izražava kontinuiranu važnost razvijanja i vrednovanja terapijskih i obrazovnih programa za djecu čiji se roditelji razvode (Amato, 2001). Manning (1991) preporučuje organiziranje grupa za podršku u kojima djeca mogu razgovarati o svojim iskustvima i raditi na njima. Objašnjava: „Niko ne zna više o emocionalnim previranjima razvoda od same djece čiji se roditelji razvode“ (Manning, 1991., str. 13).

Richardson identificira tri karakteristike bilo koje učinkovite školske intervencije. Prvo, intervencija bi trebala razviti snažan sustav podrške za dijete. To se postiže uključivanjem roditelja putem upitnika, sastanaka i interakcije roditelja i djeteta. Nastavnici su uključeni u sistem podrške ocjenjivanjem djetetovog ponašanja. Uz to, intervencija bi trebala poticati

podršku vršnjaka (Richardson, 1999). Drugo, program intervencije trebao bi se usmjeriti na izgradnju vještina. Također, potrebna je fleksibilnost programa kako bi se omogućile modifikacije za smještaj djece različitog spola, etničke pripadnosti i socio-ekonomske situacije (Richardson, 1999). Richardson navodi: "Jasno je da bi daljnja upotreba učinkovitih školskih intervencija za djecu koja se razvode mogla samo pomoći toj djeci da se nose s često zbunjujućom i bolnom situacijom" (Richardson, 1999., str. 25).

Goldman i King razvili su školski program 1985. godine. Ovaj program uključuje grupne aktivnosti, obrazovanje nastavnika i uključenost roditelja, a namijenjen je osnovnoškolcima i mlađim adolescentima. Fleksibilnost programa omogućuje mu produženje sa šest na dvanaest sedmica. Nastavnici se uključuju ispunjavanjem pismenih ocjena svakog sudionika i na početku i na kraju trajanja programa. Studija je pokazala da su djeca koja su tek prošla kroz razvod pokazala veća poboljšanja od djece čiji su se roditelji razvodili dvije godine ili duže (Richardson, 1999).

McGonagle je osnovao "Banana Splits" 1989 godine. Ovaj program predstavlja program vršnjačke podrške djeci razvedenih roditelja u školi. Uglavnom se odvija za vrijeme predviđenog vremena za ručak učenika. Učenici razgovaraju o problemima u vezi s razvodom sa drugim učenicima i školskim savjetnikom otprilike jednom u sedmici (Kimball, 1994).

Stolberg i Mahler razvili su školski program 1989. godine i ažurirali ga 1994. Ovaj program traje četrnaest sedmica. Ciljevi programa su tri komponente izgradnje vještina, prijenosa vještina i podrške. Izgradnja vještina usmjerena je na prepoznavanje osjećaja, dok se prijenos vještina odnosi na rad sa roditeljima kroz radionice. Segment izgradnje vještina značajno je potpomogao prilagodbu djece (Richardson, 1999).

Sanders i Riestter razvili su školski program 1996 godine. Ovaj se program sastaje na 30-minutnim sedmičnim sesijama tokom deset sedmica. Program ima dva osnovna cilja: poboljšati dječje razumijevanje razvoda i naučiti načine na koje se djeca mogu nositi sa razvodom. Rezultati programa pokazuju poboljšane odnose s vršnjacima i osjećaje društvenog prihvaćanja (Richardson, 1999).

Pedro-Carroll i Alpert-Gillis razvili su Program za intervenciju djece razvedenih roditelja (CODIP), 1982 godine. Program je proširen 1992 godine i sadrži sedam ciljeva utemeljenih na Wallersteinovim načelima o tome šta djeci može pomoći u razvodu (Richardson, 1999). Rezultati programa su dali sljedeće rezultate: korist od prilagodbe, smanjenu

anksioznost, manje negativnih atributa i realnu percepciju situacije koju djeca mogu i ne mogu kontrolirati (Richardson, 1999).

Uloga psihologa i drugih školskih savjetnika

Ostalo školsko osoblje, uključujući psihologe i pedagoge, također može ponuditi podršku djeci u periodu razvoda braka roditelja. Neke osnovne škole nude savjetnike-psihologe koji mogu uspostaviti dobar odnos s učenicima i njihovim roditeljima. Za djecu osnovnoškolske dobi škola je njihovo glavno mjesto aktivnosti, „drugi dom“ u kojem je prirodno da se dijete obrati za podršku. Kada se u školama nudi grupno savjetovanje, djeca mogu i dalje održavati kontakt s drugima koje susreću u svojim skupinama, te imaju priliku uspostaviti određeni odnos sa školskim psihologom koji vodi grupu (Moore, 1985; prema Hargreaves, 1991).

U vrijeme kada su mnogi roditelji ometeni vlastitim problemima razvoda, psiholozi, pedagozi i ostali školski stručnjaci mogu brzo uočiti dijete koje je u nevolji i početi ga savjetovati dovoljno rano kako bi pokušali spriječiti značajnu emocionalnu štetu i ublažiti potrebu za kasnijom pomoći. Zbog toga je uloga psihologa i ostalih školskih stručnjaka neizostavna u školskom okruženju. Važno je napomenuti da kada se u školskim uvjetima nudi posebno savjetovanje, roditelji i djeca ne moraju se nositi s troškovima, neugodnostima i mogućom stigmom povezanom s korištenjem vanjskih službi za mentalno zdravlje (Drake, 1981; prema Hargreaves, 1991). U razvodu, djeca često nemaju roditelja ili druge odrasle osobe s kojima mogu lako razgovarati. Nedostatak dostupnosti često čini školu sljedećim najboljim izvorom odraslih za djecu. Psiholozi i pedagozi trebali bi odvojiti vrijeme da nauče nastavnike o metodama intervencije, te kako najbolje mogu pomoći djeci pri razvodu i nakon njega. Slušanje djeteta je možda sve što mu je često najpotrebnije u trenutku kada prolazi kroz tranziciju kao što je razvod roditelja. Škole mogu igrati glavnu ulogu u pomaganju djeci da se nose s razvodom i mogu promicati prilagodbu djeteta na novu situaciju (Freeman i Couchman, 1985; prema Richardson i Rosen, 1999). Djeca provode puno vremena u školi, a nastavnici, psiholozi i ostali savjetnici često mogu provoditi više vremena s učenicima nego vlastiti roditelji. Nastavnici i savjetnici trebali bi zato moći primijetiti imaju li djeca čiji se roditelji razvode više problema s ponašanjem u školi nego djeca iz cjelovitih obitelji. Od deset intervjuiranih školskih profesionalaca bilo je očito da većina njih osjeća da razvod igra ulogu u dječjem ponašanju. Vjerojatno će svaki nastavnik i savjetnik u jednom ili drugom trenutku imati učenike u svom razredu koji dolaze iz razvedenih obitelji. Nekim od ovih učenika možda će

trebati pomoć u prilagodbi nakon razvoda, dok drugima neće biti potrebna takva pomoć. Bez obzira na to, školski stručnjaci, psiholozi i pedagozi, trebali bi biti pristupačni i dostupni svojim učenicima zbog čega je njihova uloga u školi nezamjenjiva. Osjećaj pristupačnosti i dostupnosti koji bi trebao imati školski psiholog proizlazi iz pozitivnog odnosa stvorenog između profesionalaca i njegovih učenika. Neophodno je odvojiti vrijeme za osobno upoznavanje svakog učenika. To može značiti odvajanje vremena za saznanje i o obitelji svakog učenika, jer kako bi se učenik bolje razumio, korisno je znati malo o tome odakle dolazi. Učenici mogu ili ne moraju uvijek biti spremni podijeliti određene stvari sa svojim nastavnicima ili savjetnicima, ali moraju znati i razumjeti da se njihovi nastavnici i školski stručnjaci (psiholozi, pedagozi i ostalo osoblje) brinu za njih i da su tu da ih slušaju kad god im treba neko s kim žele razgovarati.

I roditelji i škola mogu pozitivno uticati na razvoj djeteta nakon razvoda tako da im osiguraju humanije uslove i organizaciju života, stabilnost i dosljednost, daju do znanja da jednako može voljeti oba roditelja, te da niko neće uzeti njihovo mjesto ukoliko roditelji nađu novog partnera, da ne govore loše stvari o drugom roditelju koji je napustio obiteljski dom, te u konačnici da pomognu djetetu da shvati da je i pored promjena njegova obitelj i dalje obitelj, te da će ga oba roditelja zauvijek i jednako voljeti.

9. ZAKLJUČAK

U ovom radu su prikazana pojedina obilježja razvoda braka i njegove posljedice na funkcionisanje djece u školskom kontekstu. Brojna literatura i nalazi istraživanja su pokazali da razvod braka roditelja može imati mnogobrojne uticaje i posljedice na dijete. Kako je ranije navedeno, neka istraživanja su pokazala da djeca razvedenih roditelja imaju teškoće u prilagodbi na novonastalu situaciju, posebno na prilagodbu školi i školskim zahtjevima što se manifestuje u problemima u ponašanju, lošijim ocjenama, narušenim socijalnim odnosima, nižom razinom samopoštovanja i višom razinom anksioznosti. Dakle, za djetetovu uspješnu prilagodbu školskom kontekstu vrlo su važni odnosi između njegovih roditelja, i to posebno: osjećaj da žele ostvariti zajedničke ciljeve, međusobna ljubav, poštovanje i odsutnost agresivnog ponašanja partnera. Autori ističu da je za dječju akademsku, socijalnu i emocionalnu prilagodbu na školu veoma važna kvaliteta roditeljske uključenosti tj. količina vremena i konstruktivnost odnosa koju procjenjuju nastavnici, sudjelovanje u školskim aktivnostima, i redovitost dolazaka na roditeljske sastanke (Reynolds i sur., 1992). Djeca kroz proces razvoda braka prolaze na različite načine, ili bez većih posljedica ili sa emocionalnim teškoćama. Mrnjavac (2014) ističe da su emocionalni i socijalni problemi djece nepromijenjivi tokom vremena, te je zbog toga vrlo važno njihovo rano uočavanje od strane roditelja, nastavnika i drugih stručnjaka kako bi se djetetu omogućio normalan i optimalan ishod razvoja.

Zaključno, razvod braka roditelja ne mora nužno dovesti do negativnih ishoda za dijete, naročito ukoliko roditelji i škole praktikuju ponašanja koja će umanjiti njegove negativne efekte. Najvažnije je da roditelji budu u potpunosti iskreni prema djetetu o cjelokupnom događaju, te da mu osiguraju sigurnost i ljubav. Također, škola igra jednu od najvažnijih uloga. Kao i roditelji, svi članovi školskog konteksta trebaju isticati djetetu da je važno da iskaže svoje osjećaje, da ga osvijeste da u školi uvijek ima neko sa kim može razgovarati o onome što osjeća, a zauzvrat će dobiti samo razumijevanje i podršku. Bilo bi korisno da nastavnici tim učenicima pružaju drugačije i raznovrsnije aktivnosti u kojima bi oni mogli pronaći sreću i zadovoljstvo. Ukoliko roditelji i škola kao vrlo važna komponenta djetetove uspješne prilagodbe pokažu trud i brigu prema djetetu, vrlo je moguće da dijete kroz proces razvoda braka prođe bez boli, te da na razvod gleda kao na nešto što je bilo neizbježno i najbolje da bi svi članovi obitelji bili sretni i zadovoljni.

10. LITERATURA

- Alexander, K. L. i Entwisle, D. R. (1988). Achievement in the first 2 years of school: Patterns and processes. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 53(2, Serial No. 218).
- Allen, J. P., & Land, D. (1999). *Attachment in adolescence*. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (p. 319–335). The Guilford Press.
- Allison, P. D., & Furstenberg, F. F. (1989). How marital dissolution affects children: variations by age and sex. *Developmental psychology*, 25(4), 540.
- Alpert-Gillis, L., Pedro-Carroll, J., Cowen, E. (1998). The children of divorce intervention program: Development, implementation, and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, (5), 583-589.
- Alves-Martins, M., Peixoto, F., Gouveia-Pereira, M., Amaral, V., & Pedro, I. (2002). Self-esteem and academic achievement among adolescents. *Educational psychology*, 22(1), 51-62.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of marriage and family*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 355-370.
- Amato, P. R. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *The future of children*, 75-96.
- Amato, P. R. i Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta - analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
- Amato, P.R. (2012). The consequences of divorce for adults and children: An update. *Društvena istraživanja*, 23(1), 5-24.
- Amato, Paul R. (1987). Family processes in one-parent, stepparent, and intact families: The child's point of view. *Journal of Marriage and the Family*, 327-337.
- Amundson, K. J. (1991). Building self-esteem: A guide for parents, schools and communities. *American Association of School Administrators*.
- Aračić, P. (2016)., *Trauma rastave i razvoda braka i obitelji. Uzroci i posljedice. Kako dalje?*, Biblioteka Nova evangelizacija, Osijek, 2016, str. 445.
- Arambaši, L. (1988). Anksioznost u ispitnim situacijama – pregled istraživanja. *Revija za psihologiju*, 18 (1-2), 91-113

- Astone, N., & McLanahan, S.S. (1991). Family structure, parental practices, and high school completion. *American Sociological Review*, 56, 309-320.
- Babalis, T. (2013). Dimensions of social exclusion and poverty among single-parent families in Greece. *The Social Sciences and the Current Crisis*, 459-489.
- Barber, N. (2000). *Why Parents Matter. Parental investment and child outcome*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The journal of early adolescence*, 11(1), 56-95
- Bayrakal, S., Kope, T., M., (1990). Dysfunction in the single-parent and only-child family. *Adolescence*, 25, 97-101.
- Beckwith, L., Cohen, S. E., & Hamilton, C. E. (1999). Maternal sensitivity during infancy and subsequent life events relate to attachment representation at early adulthood. *Developmental psychology*, 35(3), 693.
- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child development*, 83-96.
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Beyer, R. i Winchester, K. (2006). *Mama i tata se rastaju, što ću ja sad? Vodič za preživljavanje*. Zagreb: Naklada Nika.
- Beyer, R. i Winchester, K. (2006). *Rastajemo se: kako to objasniti djeci?* Zagreb: Naklada Nika.
- Bezinović, P. (1988). Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja. *Nepublikovana doktorska disertacija*, Filozofski fakultet. Zagreb.
- Bezinović, P. i Ristić-Dedić, Z. (2004). *Škola iz perspektive učenika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Bilgé, B., Kaufman, G. (1983) Children of Divorce and One-Parent Families: Cross-cultural Perspectives. *Family Relations*, 32 (1), 59-71.
- Birch, S. H. i Ladd, G. W. (1996). *Interpersonal relationships in the school environment and children's early school adjustment: The role of teachers and peers*. U J. Juvoneni K.R. Wentzel (Ur.), *Social motivation: understanding children's school adjustment* (str. 199-225). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj: emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Brajša-Žganec, A., Kotrla Topić, M., & Raboteg-Šarić, Z. (2009). Povezanost individualnih karakteristika učenika sa strahom od škole i izloženosti nasilju od strane vršnjaka u školskom okruženju. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 18(4-5 (102-103)), 717-738.
- Brajša-Žganec, A., Lopžić, J., & Penezić, Z. (2014). *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva*. Zagreb: Hrvatsko psihološko društvo.
- Brajša-Žganec, A., Raboteg-Šarić, Z., & Franc, R. (2000). Dimenzije samopoimanja djece u odnosu na opaženu socijalnu podršku iz različitih izvora. *Društvena istraživanja*, 9(6), 897-912.
- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce*. Harvard University Press.
- Bujišić, G. (2005) *Dijete i kriza, Priručnik za odgajatelje, učitelje i roditelje*, Zagreb: Golden marketing-Tehničkaknjiga.
- Buljan-Flander, G., Karlović, A. (2004.), *Odgajam li dobro svoje dijete?* Zagreb: Marko M.
- Buljan-Flander, G., Štimac, D., & Ćorić Špoljar, R. (2013). Podrška obitelji i prijatelja kao čimbenik prilagodbe djeteta na razvod roditelja. *Klinička psihologija*, 6(1-2).
- Bumber, Ž. (2003). Razlike u depresivnosti s obzirom na darovitost, spol, dob i školski uspjeh učenika. *Neobjavljeni diplomski rad*. Filozofski fakultet. Zagreb.
- Bynum, M. K., & Durm, M. W. (1996). Children of divorce and its effect on their self-esteem. *Psychological Reports*, 79(2), 447-450.
- Cantrell, R. G. (1986). Adjustment to divorce: Three components to assist children. *Elementary School Guidance & Counseling*, 20(3), 163-173.
- Carr, A. (1999). *Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach*. London: Routledge.
- Cavanagh, S. E., & Huston, A. C. (2006). Family instability and children's early problem behavior. *Social forces*, 85(1), 551-581.
- Cole, D. A. (1990). Relation of social and academic competence to depressive symptoms in childhood. *Journal of Abnormal Psychology*, 99(4), 422-429.
- Coleman L. W. (2005) *Što djeca trebaju znati kada se roditelji rastaju*, Zagreb: STEPress.
- Comer, J. P. (1987). *New Haven's School-Community Connection*. *Educational Leadership*, 44(6), 13-16.
- Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. Palo Alto.

- Cui, M., Fincham, F.D. i Durtschi, J.A. (2010). The effect of parental divorce on young adults' romantic relationship dissolution: What makes a difference? *Personal Relationships*, 18(3), 410-426.
- Čavarović- Gabor, B. (2008). Povezanost razvoda braka roditelja i simptoma traume kod djece. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1), 69-91.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Dautbegović, A. (2010). Determinante prilagodbe mlađih adolescenata u školi. *Magistarski rad*. Filozofski fakultet. Sarajevo.
- Demo, D. H., & Acock, A. C. (1988). The impact of divorce on children. *Journal of Marriage and the Family*, 619-648.
- Demo, D.H. (2000). Children's experiences of family diversity. *National Forum*, 80, 16-21.
- DiPerna, J. C. i Elliott, S. N. (2002). Promoting academic enablers to improve student achievement: An introduction to the mini-series. *School Psychology Review*, 31(3), 293-297.
- Dornbusch, S. M., Ritter, P. L., Leiderman, P. H., Roberts, D. F., & Fraleigh, M. J. (1987). The relation of parenting style to adolescent school performance. *Child development*, 1244-1257
- Dronkers, J. (1994). The Changing Effects of the Lone Parent Families on the Educational Attainment of Their Children in a European Welfare State. *Sociology*, 28, 171-191.
- Eamon, M. K. (2001). The effects of poverty on children's socioemotional development: An ecological systems analysis. *Social Work*, 46(3), 256-266.
- Erceg, I. (2007). Povezanost ispitne anksioznosti s perfekcionizmom. *Diplomski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Fagan, P. F., & Churchill, A. (2012). The effects of divorce on children. *Marri Research*, 1, 1-48.
- Felner, R. D., Brand, S., DuBois, D. L., Adan, A. M., Mulhall, P. F., & Evans, E. G. (1995). Socioeconomic disadvantage, proximal environmental experiences, and socioemotional and academic adjustment in early adolescence: Investigation of a mediated effects model. *Child development*, 66(3), 774-792.
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Lynskey, M. (1994). The childhoods of multiple problem adolescents: A 15-year longitudinal study. *Journal of child psychology and psychiatry*, 35(6), 1123-1140.
- Fine, M. J. *Handbook on parent education*. New York: Academic Press, 1980.

- Fredricks, J. A., Blumenfeld, P. C. i Paris, A. H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of educational research*, 74(1), 59-109.
- Goodenow, C. (1992). School motivation, engagement, and sense of belonging among urban adolescent students.
- Guidubaldi, J.; Cleminshaw, H.D.; Perry, J.D.; & Mcloughlin, C.S. (1983) in Richardson, Christina D., & Rosen, Lee A. (1999). School-based interventions for children of divorce. *Professional School Counseling*, 3, (1), 21-27.
- Hajnić, L.J. (2014). Sindrom otuđenja od roditelja. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(1), 169-178.
- Hargreaves, M. B. (1992). *Learning under stress: Children of single parents and the schools*. London: The Scarecrow Press.
- Hargreaves, M.B. (1991). *Learning under stress: Children of single parents and the schools*. Metuchen, New Jersey: Women's Action Alliance and The Scarecrow Press, Inc.
- Hartup, W. W. (1996). The company they keep: Friendships and their developmental significance. *Child development*, 67(1), 1-13.
- Hartup, W. W., & Stevens, N. (1997). Friendships and adaptation in the life course. *Psychological bulletin*, 121(3), 355.
- Hetherington, E. M. (1989). Coping with family transitions: Winners, losers, and survivors. *Child development*, 1-14.
- Hetherington, E. M., Bridges, M., & Insabella, G. M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American psychologist*, 53(2), 167.
- Hetherington, E. M., Camara, K. A., & Featherman, D. L. (1983). Achievement and intellectual functioning of children in one-parent households. *Achievement and achievement motives*, 205-284.
- Hetherington, E. M., Clingempeel, W. G., Anderson, E. R., Deal, J. E., Hagan, M. S., Hollier, E. A. & Eisenberg, M. (1992). Coping with marital transitions: A family systems perspective. *Monographs of the society for research in child development*, i-238.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1982). Effects of divorce on parents and children. *Nontraditional families: parenting and child development*/edited by Michael E. Lamb.
- Horn, L., Hafner, A. L., & Owings, J. A. (1992). A profile of American eighth-grade mathematics and science instruction: National Education Longitudinal Study of 1988. Claitor's Pub Division.
- Janković, J. (1995). Teorijska promišljanja o obitelji. *Društvena istraživanja*. 4(4-5) ; 433-449.
- Janković, J. (2008). Obitelj u fokusu. Zagreb: Etcetera. *Journal of Marriage & Family*, 62, 1269 – 1288.

- Juul, J. (1995). *Vaše kompetentno dijete. Za nove temeljne vrijednosti obitelji*. Zagreb: Educa.
- Juul, J. (2008). *Život u obitelji*, Zagreb: NakladaPelago.
- Kalebić-Maglica, B. (2006). Spolne i dobne razlike adolescenata u suočavanju sa stresom vezanim uz školu. *Psihologijske teme*, 15(1), 7-24.
- Kalil, A. i Zioli-Guest, K. M. (2007). Teacher Support, School Goal Structures, and Teenage Mothers School Engagement. *Youth & Society*, 39, 524-548.
- Kazdin, A. E., & Marciano, P. L. (1998). *Childhood and adolescent depression*. In E. J. Mash & R. A. Barkley (Eds.), *Treatment of childhood disorders* (p. 211–248). The Guilford Press.
- Kimball, G. (1994). *How to survive your parents' divorce: Kids' advice to kids*. Chico, California: Equality Press.
- Klarin, M. (2004). Uloga socijalne podrške vršnjaka i vršnjačkih odnosa u usamljenosti predadolescenata i adolescenata. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 13(74), 1081-1097.
- Kozina, M. (2007). Suočavanje sa stresom u adolescenciji: povezanost s roditeljskim ponašanjem i prisnosti u prijateljstvu. *Neobjavljeni diplomski rad*. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kurdek, L. A., Fine, M. A., & Sinclair, R. J. (1995). School adjustment in sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects. *Child development*, 66(2), 430-445.
- Lacković-Grgin, K. (2000). *Stres u djece i adolescenata: izvori posrednici i učinci*. Jasterbarsko: NakladaSklop.
- Lacković-Grgin, K. (2005). *Psihologija adolescencije*. Jasterbarsko: Naklada Sklop.
- Ladd, G. (1989). *Children's social competence and social supports: Precursors of early school adjustment?* U B. Schneider, G. Attili, J. Nadeli R. P. Weissberg (Ur.), *Social competence in developmental perspective* (str. 277-291). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Ladd, G. W. i Dinella, L. M. (2009). Continuity and change in early school engagement: Predictive of children's achievement trajectories from first to eighth grade? *Journal of Educational Psychology*, 101(1), 190-206.
- Lamb, M. E., Sternberg, K. J., i Thompson, R. A. (1997). The effects of divorce and custody arrangements on children's behavior, development, and adjustment. *Family and conciliation courts review*, 35(4), 393-404.

- Lee, R. M., Keough, K. A., & Sexton, J. D. (2002). Social connectedness, social appraisal, and perceived stress in college women and men. *Journal of Counseling & Development*, 80(3), 355-361.
- Lee, V. E., & Smith, J. B. (1999). Social support and achievement for young adolescents in Chicago: The role of school academic press. *American educational research journal*, 36(4), 907-945.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29(2), 232-244.
- Linver, M. R., Brooks-Gunn, J. i Kohen, D. E. (2002). Family processes as pathways from income to young children's development. *Developmental psychology*, 38(5), 719-734.
- Lopez, F. G., Melendez, M. C., & Rice, K. G. (2000). Parental divorce, parent-child bonds, and adult attachment orientations among college students: A comparison of three racial/ethnic groups. *Journal of Counseling Psychology*, 47(2), 177.
- Lüpkes, S. (2010). *Napuštajte !. Priručnik za one koji odlaze*. Zagreb: ItpŠkorpion.
- Maccoby, E. E., & Mnookin, R. H. (1992). *Dividing the child: Social and legal dilemmas of custody*. Harvard University Press.
- Maleš, D. (1993). Škola-roditelji-djeca. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 48(6.), 587-593.
- Maleš, D. (2012). Obitelj i obiteljski odgoj u suvremenim uvjetima. *Dijete, vrtić i obitelj*. 18(67); 13-15.
- Maleš, D., & Kušević, B. (2011). Nova paradigma obiteljskoga odgoja. *Nove paradigme ranoga odgoja*, 41-66.
- Manning, S. (1991). Children of divorce. *Scholastic Update*. September 6, 13 15.
- Markuš, M. (2005). Psihosocijalne determinante školskihi zstanaka. *Neobjavljeni diplomski rad*. Filozofski fakultet.Zagreb.
- Maziade, M., Capéraà, P., Laplante, B., Boudreault, M., Thivierge, J., Côté, R., & Boutin, P. (1985). Value of difficult temperament among 7-year-olds in the general population for predicting psychiatric diagnosis at age 12. *The American journal of psychiatry*.
- McCormick, C. B., & Kennedy, J. H. (1994). Parent-child attachment working models and self-esteem in adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 23(1), 1-18.
- McLanahan, S. i Sandefur, G. (1994). *Growing up With a Single Parent: What hurts, What Helps*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- McLanahan, S., & Booth, K. (1989). Mother-only families: Problems, prospects, and politics. *Journal of Marriage and the Family*, 557-580.
- Milanović, M. i suradnici (2014) *Pomozimo im rasti*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Miller, P., Ryan, P., Morrison, W. (1999). Practical strategies for helping children of divorce in today's classroom. *Childhood Education*, 75, (5), 285-289.
- Milošević, N., & Ševkušić, S. (2005). Samopoštovanje učenika i školsko postignuće. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37(1), 70-87.
- Morrison, D.R. & Ritualo, A. (2000). Routes to children's economic recovery after divorce: Are cohabitation and remarriage equivalent? *American Sociological Review*, 65, 560-580.
- Mott, F. L., Kowaleski-Jones, L., & Menaghan, E. G. (1997). Paternal absence and child behavior: Does a child's gender make a difference? *Journal of Marriage and the Family*, 103-118.
- Mrnjavac, A. (2014). Utjecaj jednoroditeljske obitelji na emocionalne i ponašajne probleme djece predškolske dobi. *Školski vjesnik*, 63(3), 433-452.
- Nekić, I., Macuka, I., Sorić, I., & Vulić-Prtorić, A. (2007). Children academic achievement and some parental dimensions: the mediating effect of children self-esteem. *Developing Potentials for Learning*, 95.
- Nelson, J., & Aboud, F. E. (1985). The resolution of social conflict between friends. *Child development*, 1009-1017.
- Nielsen, D. M., & Metha, A. (1994). Parental behavior and adolescent self-esteem in clinical and nonclinical samples. *Adolescence*, 29(115), 525.
- Nolen-Hoeksema, S. (2001). Gender Differences in Depression. *Current Directions in Psychological Science*, 10, 173-176.
- Obradović, J., & Čudina-Obradović, M. (2001). Broj djece u obitelji i spol bračnog partnera kao prediktori bračne kvalitete. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 10(4-5 (54-55)), 709-730.
- Osmak-Franjić, D. (2010). *Djeca i konfliktni razvodi*. Zagreb: Pravobranitelj za djecu.
- Pagani, L., Boulerice, B., Tremblay, R. E., & Vitaro, F. (1997). Behavioural development in children of divorce and remarriage. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(7), 769-781.
- Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of educational research*, 66(4), 543-578.

- Perry, K. E. i Weinstein, R. S. (1998). The social context of early schooling and children's school adjustment. *Educational Psychologist*, 33(4), 177-194.
- Peterson, G. W., & Rollins, B. C. (1987). *Parent-child socialization*. In *Handbook of marriage and the family* (pp. 471-507). Springer, Boston, MA.
- Pintrich, P. R., & Schunk, D. H. (1996). *Motivation in education: Theory, research, and applications*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Puljiz, V. (1995). Demografski procesi i struktura obitelji (europska iskustva). *Revija za socijalnu politiku*, 12 (13): 263-271.
- Raver, C. C., Gershoff, E. T. i Aber, J. L. (2007). Testing equivalence of mediating models of income, parenting, and school readiness for White, Black, and Hispanic children in a national sample. *Child development*, 78(1), 96-115.
- Ray, C. E. i Elliott, S. N. (2006). Social adjustment and academic achievement: A predictive model for students with diverse academic and behavior competencies. *School Psychology Review*, 35(3), 493-501.
- Reynolds, A. J., Weissberg, R. P. i Kasrow, W. J. (1992). Prediction of early social and academic adjustment of children from the inner city. *American Journal of Community Psychology*, 20(5), 599-624.
- Richardson, C., Rosen, L. (1999). School-based interventions for children of divorce. *Professional School Counseling*, 3:1. October. 21-26.
- Rodriguez, N. (2007). *Djeca u vrtlogu razvoda. Zaštitite dijete od negativnih posljedica razdvajanja*. Rijeka: DUŠEVIĆ I KRŠOVNIK d.o.o.
- Roeser, R. W., Eccles, J. S., & Strobil, K. R. (1998). Linking the study of schooling and mental health: Selected issues and empirical illustrations at. *Educational Psychologist*, 33(4), 153-176.
- Rosić, V. (2005). *Odgoj, obitelj, škola*. Rijeka: Žagar.
- Rosić, V. Zloković, J. (2002). *Prilozi obiteljskoj pedagogiji*. Rijeka: Grafrade.
- Rothbart, M. K. (1989). *Temperament in childhood: A framework*. In G. A. Kohnstamm, J. E. Bates, & M. K. Rothbart (Eds.), *Temperament in childhood* (p. 59–73). John Wiley & Sons.
- Rutter, M., Birch, H. G., Thomas, A., & Chess, S. (1964). Temperamental characteristics in infancy and the later development of behavioural disorders. *The British Journal of Psychiatry*, 110(468), 651-661.
- Santalahti, P., Aromaa, M., Sourander, A., Helenius, H., & Piha, J. (2005). Have there been changes in children's psychosomatic symptoms? A 10-year comparison from Finland. *Pediatrics*, 115(4).

- Schunk, D. H. (2004). *Learning Theories: An Educational Perspective*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Sears, R. R. (1970). Relation of early socialization experiences to self-concepts and gender role in middle childhood. *Child Development*, 267-289.
- Shim, M. K., Felner, R. D., & Shim, E. (2000). The effects of family structures on academic achievement. Proceedings of the annual meeting of the American Educational Research Association, New Orleans, LA.
- Simons, R. L., Conger, R., Elder, G., Lorenz, F. & Whitbeck, L. (1996). *Understanding Differences Between Divorced and Intact Families*. London: Sage Publication
- Simons, R. L., Lin, K. H., Gordon, L. C., Conger, R. D., & Lorenz, F. O. (1999). Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 1020-1033.
- Sirvanli-Ozen, D. (2005). Impacts of divorce on the behavior and adjustment problems, parenting styles, and attachment styles of children: Literature review including Turkish studies. *Journal of Divorce & Remarriage*, 42(3-4), 127-151.
- Smerić-Pecigoš, M. (2007). Obitelj nakon razvoda. *Dijete, vrtić, obitelj*, 13(50), 10-13.
- Steinberg, L., Elmen, J. D., & Mounts, N. S. (1989). Authoritative parenting, psychosocial maturity, and academic success among adolescents. *Child development*, 1424-1436.
- Steinmayr, R., Meissner, A., Weidinger, A. F., & Wirthwein, L. (2015). *Academic Achievement*. Oxford Bibliographies.
- Stipek, D. J. (1984). Young children's performance expectations: Logical analysis or wishful thinking. *Advances in motivation and achievement*, 3, 33-56.
- Sun, Y i Li, Y (2002). Children's well-being during parents' marital disruption process: A pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and family*, 64, 472-488
- Štifter, A., Mihalj, M., Bulat, L. R., & Vuković, S. (2016). Razlozi razvoda braka kao odrednice sporazuma o roditeljskoj skrbi. *Ljetopis Socijalnog Rada/Annual of Social Work*, 23(2).
- Teachman, J.D. (2002). Stability across cohorts in divorce risk factors. *Demography*, 39(2), 331-351.
- Teyber, E. (1997). *Helping children cope with divorce*. San. Francisco: Jossey-Bass.
- Thomson, E., Hanson, T. L., & McLanahan, S. S. (1994). Family structure and child well-being: Economic resources vs. parental behaviors. *Social forces*, 73(1), 221-242.
- Tomljenović, Ž., & Nikčević-Milković, A. (2005). Samopoštovanje, anksioznost u ispitnim situacijama i školski uspjeh kod djece osnovnoškolske dobi. *Suvremena psihologija*, 8(1).

- Usakli, H. (2013). Comparison of single and two parents children in terms of behavioral tendencies. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(8), 256-270.
- Valjan-Vukić, V. (2009). Obitelji škola-temeljni čimbenici socijalizacije. *Magistra Iadertina*, 4 (4), 172-178.
- Vander – Zanden J. W. (1993.): *Human development (5th ed.)*. New York: McGraw – Hill.
- Vasta, R., Haith, M., Miller, S., & Schwartz-Kenney, B. (1997). A Complete Picture of Child Development. *Psyccritiques*, 42(3), 242-243.
- Vulić-Prtorić, A. (2005). Upitnik psihosomatskih simptoma za djecu i adolescente-procjena valjanosti. *Suvremena psihologija*, 8, 211-227.
- Vulić-Prtorić, A. (2006). Psihosocijalni aspekti zdravlja djece i adolescenata. *Znanstveno istraživački projekt*.
- Wachelka, D., & Katz, R. C. (1999). Reducing test anxiety and improving academic self-esteem in high school and college students with learning disabilities. *Journal of behavior therapy and experimental psychiatry*, 30(3), 191-198.
- Wagner Jakab, A. (2008). Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44(2), 119-128.
- Walker, J., Crawford, K., Taylor, F. (2008). Listening to children: gaining a perspective of the experiences of poverty and social exclusion from children and young people of single-parent families. *Health and Social Care in the Community*, 16 (4), 429-436.
- Wallerstein, J. S. i Blakeslee, S. (2006). *A što s djecom? Odgoj djece prije, za vrijeme i nakon razvoda*. Zagreb: Planetopija.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1975). The effects of parental divorce: Experiences of the preschool child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14, 600-616.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). Effects of divorce on the visiting father-child relationship. *The American Journal of Psychiatry*.
- Wentzel, K. R. (2003). School adjustment. *Handbook of psychology*, 235-258.
- White, K. R. (1982). The relation between socioeconomic status and academic achievement. *Psychological bulletin*, 91(3), 461.
- White, L. K., Brinkerhoff, D. B., i Booth, A. (1985). The Effect of Marital Disruption on Child's Attachment to Parents. *Journal od family issues*, 6(1), 5-22.
- Winstock, Z., Sherer, M., & Enosh, G. (2004). The effect of divorce on personal and familial images: the adolescent's perspective. *J Child Custody*, 1, 19-35.
- Yan, W., & Lin, Q. (2005). Parental involvement and mathematics achievement: Contrast across racial and ethnic groups. *The Journal of Educational Research*, 99, 116-127.

- Zellman, G. L., & Waterman, J. M. (1998). Understanding the impact of parent school involvement on children's educational outcomes. *The Journal of Educational Research*, 91(6), 370-380.
- Zinn, B. M., Eitzen, S. D., & Wells, B. (2008). *Diversity in families (8th ed.)*. Boston: Allyn and Bacon.
- Zvizić, S. (2003). Percipirana socijalna podrška kao prediktor psihološke otpornosti mlađih adolescenata nakon rata. *Doktorska disertacija*. Filozofski fakultet. Sarajevo.
- Živčić, I. (1994.). Depresivnost u dječjoj dobi kao reakcija na stresne životne događaje izazvane ratnom situacijom. *Doktorska disertacija*, Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Živčić-Bećirević, I., & Rački, Ž. (2006). Uloga automatskih misli, navika učenja i ispitne anksioznosti u objašnjenju školskog uspjeha i zadovoljstva učenika. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 15(6 (86)), 987-1004.
- Živčić-Bećirević, I., Smojver-Ažić, S., Kukić, M., & Jasprica, S. (2007). Akademska, socijalna i emocionalna prilagodba na studij s obzirom na spol, godinu studija i promjenu mjesta boravka. *Psihologijske teme*, 16 (1), 121-140.
- Tyber, E. (2011). *Children after divorce. How you can help your chil-dren adapt to the new situation*. Athens: Modern times (in Greek).